

ДВОЕТАПНА ОФАНЗИВА УДРУЖЕНИХ НЕПРИЈАТЕЉА

Одбијање чешничких јуриша

Врховна четничка команда, на челу са Дражом Михаиловићем, није оставила на цедилу Расинско-гоиличку групу корпуса. У критичним тренуцима наређено је команданту 2. косовског четничког корпуса да потчињене јединице прикупи у рејону Луковске Бање да нападну бок и позадину борбеног распореда Двадесет прве српске дивизије. Командант тог четничког корпуса успоставио је везу са командантом Расинско-топличке групе корпуса ради садејства и заједничких координираних напада. Почетак противудара најпре су осетиле јединице Четврте српске ударне бригаде. 28. јуна у преподневним часовима, кад се зачула неочекивана пуцњава у Шошићима, источно од тригометра 1349 на Огледни. На ватру није одговорено, али су батаљони Четврте српске припремљени за борбу и вршена су извиђања терена према Шошићима. У подне је уследила топовска и минобацачка ватра на положаје Бригаде. Трећи батаљон је пружио отпор нападачима. Дошло је до борбе прса у прса недалеко од Шошића. Четници су били бројно надмоћнији и тешко су се заустављали. Више их је изгубило живот и рањено. Из позадине су довели појачања, па се Батаљон који је имао неповољније положаје морао повући. Неколико бораца је рањено, а живот је изгубио храбри Ватрослав Стојановић.

Наредног дана положаје Четврте српске преузела је Шеста српска бригада са задатком да спречава продоре непријатеља. Јединице Четврте српске стигле су Локвенику да противника нападну и приморају на повлачење. Борци и старешине били су исцрпени због вишедневне нередовне исхране, а у сиромашним поткопаоничким селима није било хране ни за њихове житеље. Глад је била гори непријатељ од четника. Била је то последица непредузимања одговарајућих мера за друкчији начин исхране бораца у односу на ранију праксу која се није могла

адекватно применити на рубном подручју слободне територије и сиромашним пределима Копаоника. Ипак, Четврта српска успела је да на Локвенику истера непријатеља из ровова и протера на положаје на Огледни. У потискивању четника учествовале су и јединице Шесте српске бригаде. О противнападу у Операцијском дневнику записано је: „Око пола ноћи наши заузимају Огледну. Ми са Другим батаљоном остајемо на Плочнику. У овој акцији нисмо имали губитака сем што се један друг случајно ранио у руку. Непријатељ је имао губитака, то утврђујемо по крви која се свуда налази... Спавамо на Плочнику”.⁷⁴

Неколико наредних дана Четврта и Шеста српска бригада држале су положаје код Липовца, Голог брда, Црквишта, на Плочнику и Огледни. Командант 2. косовског четничког корпуса Жика Марковић послао је писмо Штабу дивизије у којем је понудио преговоре. О понуди је обавештен Главни штаб НОВ и ПО Србије, који није прихватио понуду. Вероватно је четнички командант Марковић преговорима желео да одврати пажњу Штаба дивизије да не открије да се Копаонику приближава 4. група четничких јуришних корпуса, под командом Драгослава Рачића, која треба да нападне одбрамбене положаје Четврте и Шесте српске бригаде. У то време Пета српска бригада држала је положаје северно од Бруса, спречавајући наступање непријатеља из Александровца.

Напад јуришних и осталих четничких корпуса био је почетак жестоке офанзиве удружених непријатеља: Немаца, Бугара, четника, недићеваца и љотићеваца, на јединице Народноослободилачке војске у јужној Србији. Двостепну офанзиву припремили су Немци, у сарадњи са квислинзима, шифровано је назвали „Трумф” и „Кераус”, одредили време њеног почетка и краја, место извођења, ангажовање живе силе и основни циљ. У нас се ова офанзива назива Топличко-јабланичка операција. Операција је припремана и извођена под командом немачког генерала Ханса Густава Фелбера, војноуправног заповедника у окупираној Србији. Припреме су почеле успостављањем сарадње Немаца и четника на преговорима у Лесковцу, 29. и 30. маја 1944. у којима су учествовали немачки крајскомандант, потпуковник Куплер-шлегер и командант немачког полицијског батаљона у Лесковцу. Четнике су представљали мајор Ранко Стошић, капетан Боривоје Манић и капетан Јован Стевановић, а љотићевце Марисав Петровић, командант 2. пука Српског добровољачког корпуса. Представника у тим

⁶⁶ Архив ВИИ, кут. 1045, рег. бр. 16-2.

тајним иреговорима имала је и Недићева Српска државна стража. Склопљен је споразум којим су се четници обавезали да ће, под командом немачких официра, учествовати у борбама против партизана. Тај и друге сличне споразуме о сарадњи са Немцима одобрио је Дража Михаиловић. Због тога су у непријатељској офанзиви четничке јединице биле најбројније. Учествовало је око 12.000 четника, 8.000 бугарских војника. 6.000 љотићеваца, 2.000 Немаца и 20 њихових тенкова. Удружени непријатељи били су бројно далеко надмоћнији од Двадесет прве. Двадесет друге, Двадесет четврте и Двадесет пете српске дивизије и партизанских одреда на југу Србије. Циљ непријатеља био је да уништи те српске јединице - дивизије и спречи њихово спајање са Оперативном групом дивизија у долини Ибра и на Копаонику. Нешто преурањени напад 4. групе јуришних четничких корпуса био је почетак прве етапе непријатељске офанзивне операције са циљем да се јединице Народноослободилачке војске униште на простору између Ибра. Западне и Јужне Мораве и Топлице. У случају неуспеха, у другој етапи офанзиве било је предвиђено опкољавање и уништење јединица Главног штаба НОВ и ПО Србије на ужем простору оивиченом рекама Топлицом. Јужном Моравом и на западу Косовим Пољем. Генерал Фелбер је настојао да све конце операције држи у својим рукама. Имао је своје представнике и официре за везу у бугарским и четничким командама. У Команди 4. групе јуришних корпуса, најјаче четничке формације у офанзивној операцији, генерала Фелбера је представљао мајор Вајел са задатком да координира дејства 4. групе јуришних корпуса и 2. косовског четничког корпуса са немачким, бугарским, недићевским и љотићевским јединицама.

Ујутру, 5. јула, четнички јуришни корпуси преплавили су Копаоник нападајући положаје Четврте и Шесте српске бригаде. О томе је командант Четврте српске Миливоје Перовић написао: „Петог јула почеше они контраофанзиву. Наши положаји били су на Великој Огледни. Тога јутра они почеше према нама да се спуштају низ венце Копаоника у густој мрежи колона, низ све косе, свим путевима - можда око десет хиљада њих. Ишли су лагано, на одстојању, чудно мали и далеки. Но, у целој тој мрежи колона осећала се нека кобна памет и план. Полако су силазили према реци и одатле, сваки својим правцем, почеше да подилазе и нападају наше положаје.”⁷⁵

⁷⁵ Миливоје Перовић, *Хроника о ПусиојРеци*, Просвета, Београд 1951, стр. 177-178.

Положаје Четврте и Шесте српске бригаде напала су три јуришна и 2. косовски четнички корпус. Њихови стрељачки стројеви су користили стабла дрвећа, приближавали се на јуришну раздаљину. с бајонетима на пушкама покушавали да ускоче у заклоне бораца Четврте српске. Дочекани су жестоком палбом, бајонетима и кундацима и одбијени назад. Много их је мртвих остало испред одбрамбене линије Четврте српске ударне бригаде. Без обзира на губитке, четници су се престојавали и уводили резервне јединице. Ни то им није помогло пред лавовским отпором јединица Четврте и Шесте српске бригаде. У том тешком дану, Први батаљон, са командантом Радманом Савићем, политичким комесаром Радославом Стојиловићем, њиховим заменицима Предрагом Игићем и Радомиром Петковићем, одбио је седам непријатељских јуриша. Слично је учинио и Четврти батаљон, под командом Мирка Шипке, Душана Ивановића. Божицара Давинића и Димитрија Петровића, наневши осетне губитке четничким јуришним таласима. Неколико бораца, међу којима и заменик команданта батаљона Предраг Игић, рањени су.

У јеку најжешће борбе јединицама Четврте српске понестало је муниције. Пушчани метак одједном је постао дуката вредан, али се нигде није могао набавити. Није било реално да борци искоче из заклона и противјуришем отимају муницију од петоструко бројнијег противника. О неугодностима са помањкањем муниције у Операцијском дневнику бригаде, 5. јула, записано је: „Борба постаје невероватно јака. Нашим појединим пушкомитраљезима је нестала муниција. Непријатељ са све новим појачањима наваљује и поред огромних жртава наставља са јуришима. Код нашег Првог батаљона потпуно нестаје муниције. Пушкомитраљесци су испалили и последње метке. Да не би угрозили и остале батаљоне, наређујемо повлачење. Повлачење се врши у реду. Долазимо до Котленика...”⁷⁶

Повлачењем свих бригада на нове положаје, по наређењу Штаба дивизије, одбрамбени фронт је скраћен на 50 км, али је опет био дуг и тежак за одбијање напада непријатеља. Четврта српска је заузела нови положај од Локвеника, тригонометар 1035, до села Жарева, Пета српска од Берде до Шиљка, а Шеста српска бригада између Лепе горе, кота 1035, и Милуковића. Осамнаеста српска бригада, придодата Двадесет првој српској дивизији, држала је положаје на простору села Пожара,

⁷² Архив ВИИ, кут. 1045. рег. бр. 16-2.

Магова, Мерђеза и бранила правац од Блага и Баратовца. О новом распореду бригада ПЛтаб дивизије депешом је известио Главни штаб НОВ и ПО Србије: „Јуче смо цео дан водили борбу са Калабићем, Немцима и Љотићевцима... (односи се на 5. јул 1944 - допуна М.Г.). Напустили смо Брус и положаје код Шошића..."⁷⁷

Добијено је нешто муниције. а командири чета, водова и десетина упозоравали су борце да метак испалују само кад су сигурни да непријатеља неће промашити.

На новопоседнутим положајима на Локвенику Први батаљон се нашао у правом ватреном паклу. а слична ситуација је била и на ватреним линијама осталих батаљона Четврте српске бригаде. Непријатељ је 6. јула бесомучно наваливао да освоји доминантни Локвеник и стекне тактичку предност. Први батаљон пуштао је четнике на двадесетак метара и тада отварао ватру. Само у једном налету 20 четника је убијено, али се нису заустављали. У сагласности са Штабом бригаде Први батаљон се повлачи на повољније положаје, у рејону Хумке, у стопу праћен четницима. У најтежим тренуцима, када су четничке јуришне групе покушавале да се уклоне у борбени распоред Батаљона. на положај је стигао заменик команданта бригаде Петар Станковић. процењује тренутну ситуацију и Штабу батаљона наређује да узмицања више нема. Он је залегао иза једног стабла. пуцајући само кад је био сигуран да неће промашити. По њему се равнао стрељачки строј и нико није узмицао. Трећа чета која се налазила директно на правцу главног удара јединица четничке Горске гарде. у рејону коте 777. тешко је одолевала. али није узмицала. Четници су намеравали, долазећи од Радманова. да се домогну манастира Стрмца и доминантног гребена Лепе горе. Борба се наставља несмањеном жестином. Команда Прве чете одсудном одбраном задржава нападаче и наноси им губитке. У томе обрачуну погинуло је 7. а рањено 5 бораца Прве чете.

Процењујући да је тежиште напада главнине непријатељских снага усмерено на доминантне висове Јаворац. Лепенац. Пожар. Лепа гора. Липовац. Штаб дивизије наређује Шестој српској бригади да упорно брани Лепу гору. а Петој да јој обезбеди. у случају потребе. повлачење и прихват на Пожару и Лепенцу. Четврта српска бригада била је присиљена да устукне из рејона Хумке и да положаје заузме на Трупцу и Липи. Оваквим распоредом борбени поредак Двадесет прве српске

⁷² Архив ВИИ, кут. 1045. рег. бр. 16-2.

ударне дивизије био је прилично развучен од Блаташнице. југозападно од Великог Јастрепца, до реке Топлице јужно од Магова. Лево дивизијско крило, које је чинила Четврта српска бригада, било је у близини врхова Копаоника преко којих су четнички корпуси јуришали. Постојала је реална опасност да удружени непријатељи крену из Блага. Белољина, Куршумлије и других упоришта да би с леђа напали бригаде Двадесет прве српске дивизије и прекратиле им одступницу. Придодата Осамнаеста српска бригада није била довољна да то спречи. Главни штаб НОВ и ГТО Србије проценио је да се снажније мора осигурати одступница и прихват јединица Двадесет прве српске дивизије, наредивши Двадесет петој српској дивизији да одмах преузме ту улогу.

Пресудне борбе на целој линији фронта почеле су ујутру, 7. јула 1944. На положаје Четврте српске бригаде отворена је снажна минобацачка ватра. Трупац и Липу прекрили су облаци барутног дима. На ровове и заклоне бораца Четвртог батаљона пало је скоро 100 минобацачких граната. Нешто мање их је преорало ватрене линије осталих батаљона. У Операцијском дневнику је записано: „У току ноћи наставља се борба. Непријатељ довлачи све нове снаге... Рано ујутру непријатељ све жешће наваљује. Само на један наш сектор бачено је 97 мина... Наши нису хтели да одступе што довољно показује висок морал наших бораца..."⁷⁸

Бригаду су напали 1. и 5. четнички јуришни корпус. Дизали су праву халабуку и певали „Спремте се, спремте, четници." Испалујући минобацачке гранате, добијене од Немаца у Јошаничкој Бањи, громогласно су извикивали: „Краљ и Дража шаљу. Пали, не жали!"

На Јаворцу, на десном крилу Двадесет прве српске дивизије, батаљони Пете српске бригаде уз изузетне борбене напоре одбијали су Расинско-топличку групу четничких корпуса. Шеста српска бригада задржавала је 2. и 3. четнички корпус на западној страни Лепе горе, а Штаб дивизије координирао садејство бригада и вођење одступних борби.

Четврта српска бригада, и поред осетних губитака, није узмицала пред троструко бројнијим нападачима на падинама Малог Трупаца. Издвојено је 13 пушкомитраљезаца да сачекају најгушће групе четника који су изненађени и проређени убитачном ватром. Тиме је прекраћено њихово уклињавање у борбени распоред Бригаде.

⁷² Архив ВИИ, кут. 1045. рег. бр. 16-2.

Четничка Врховна команда није била задовољна борбеном активношћу 2. косовског четничког корпуса који је имао задатак да угрози бок и позадину борбеног распореда Двадесет прве српске ударне дивизије. Корпусу је прекорно предочено, 6. јула, да је 4. група јуришних корпуса постигла добре борбене резултате, и да би они били далеко бољи да није изостао бочни удар на одбрамбену линију противника. Затражено је да се то одмах изведе. Ујутру, 7. јула, 2. косовски четнички корпус је кренуо из Блажева да избије на десну обалу Топлице у рејону Мерџеза и Пачарађе, пређе на њену леву обалу и директно угрози лево крило и позадину Четврте српске ударне бригаде. Био је то синхронизовани напад са 4. групом четничких јуришних корпуса који су ударили у чело јединица Двадесет прве српске дивизије и са Расинско-топличком групом корпуса који су наступали од Бруса и Блаца, угрожавајући Пету српску бригаду на десном крилу дивизијског борбеног поретка. Из дубље позадине непријатељ је претио ударом у леђа јединицама Дивизије и прекраћивањем одступнице. Најопасније су биле јединице 27. бугарске дивизије, које су наступале од Прокупља и Куршумлије са намером да, у садејству са четничким јуришним и осталим корпусима, опколе и униште јединице Двадесет прве српске дивизије. У неповољној ситуацији Штаб дивизије наредио је штабовима бригада да се јединице, штитећи једна другој одступницу, повлаче према југоистоку и истоку, да избегну непријатељски ватрени обруч, пређу Топлицу на погодним газовима између Куршумлије и Доњег Плочника и предах потраже на слободној територији Топлице и ближе Пустој Реци. Команда 27. бугарске дивизије је проценила да њене јединице, без великих жртава, нису у стању да пресеку одступницу Двадесет првој српској дивизији, па им је наређено да узмакну у полазне гарнизоне. Главни штаб НОВ и ПО Србије наредио је Петнаестој и Седамнаестој српској бригади да се распореде на левом боку и делимично позадини Двадесет прве српске дивизије и потпомажу њене одступне борбе. Петнаеста српска бригада је нападала бугарске јединице поред реке Топлице од Смрдана до Куршумлије. Седамнаеста српска је садејствовала Четвртој српској бригади и борбе водила на простору од Блажева, Лукова, Жегрова до Куршумлије, на десном сливу Топлице.

Повлачење и одступне борбе Четврте српске бригаде су почели у преподневним часовима, 7. јула 1944, када је она противјуришем одбила 2. јуришни четнички корпус од Црне чуке, тригонометар 1.197, продуживши према Сагоњеви и Невади. О тим тренуцима командант бри-

гаде Миливоје Перовић записао је: „Поче повлачење. То је било 7. јула између 9. и 10. сати. Запамтио сам тај моменат као најтежи тренутак у партизанском ратовању. Да тога дана не беше густа магла и не обави нас. Четврта бригада би сигурно била преполовљена. ако би се и толико спасило... Сјурисмо се у реку Топлицу... Од великих напора и борбе. која је трајала непрекидно 52 сата. људи су били прегладнели и прежднели. Низали су се потрбушке поред јаза који је натапао конопљу, набили главе у воду мутну као орање и пили је дуго и жудно...^{1,79}

После прекида борбеног додира са непријатељем у рејону Црне чуке. Штаб бригаде је наредио да се одступни марш оријентирно изводи преко Вишесела. Барбатовца, Трнаве, Доњег Плочника, реке Топлице и продужи у Ргаје. Пета српска бригада је обезбедила прихват јединица Шесте српске које су одступале са Пожара. Музаћа и тежиле да измакну преко Топлице у Доњи Дединац. Она је истовремено одбијала нападе четничких јединица. искористила њихово оклевање да поново крену у нападе и обазриво одступала према Тмавском забрану. Вршевцу. Барлову и Грабовници. на десној обали Топлице. У поподневним и ноћним сатима. 7. и 8. јула. цела Двадесет прва српска дивизија се повлачила према Топлици да би избегла опкољавање од далеко бројно и технички надмоћнијих непријатеља. У томе повлачењу батаљони Четврте српске имали су мање одступне окршаје на Барбатовачком брду. кота 515. у Барбатовачким виноградима. одбивши нападе четника. Наредни положаји су успостављени у Плашкову. на Тмавској чуки (540) и Тмавском забрану, али се непријатељ није усудио да их нападне. Знајући да је људство изузетно преморено, Штаб бригаде је одлучио да се заноћи на простору Тмавског забрана и Тмавске чесме. Од Штаба дивизије добијено је одобрење да Бригада остане на заузетим положајима. Опасност је. међутим. вребала из два правца: од јаким непријатељских гарнизона Куршумлије на југозападу. у којој се налазио батаљон бугарских војника и батаљон љотићеваца и Белољина. на североистоку. у коме је био 3. батаљон 122. бугарског пешадијског пука. Извиђањем је утврђено да Четвртој српској бригади непријатељ прети нападом од Куршумлије и Дубраве. северно од града. у коју су пристигле његове јединице. Оне се нису усудиле да предузму ноћни напад и заноћиле су на достигнутој линији. Сутрадан је Бригада прешла железничку пругу. друм и реку Топлицу. североисточно од Куршумли-

⁷⁹ Миливоје Перовић. *Хроника о ПусшојРеци*. Просвета. Београд 1951. стр. 179.

је, размествивши се у Ргајама и Широкиим њивама. Пета српска је стигла у Горњу Коњушу, Точаие и Бресник, а Шеста српска бригада на простор Грабовице и Доњег Дединца. Њихов прихват на десној обали Тошшце обезбеђивале су јединице Двадесет пете српске дивизије распоређене од Куршумлије до Прекадина. Четврта група четничких јуришних корпуса и 2. косовски четнички корпус доспели су до Гргура, Дубраве, Прескоча, Коњува и ту се задржали. Њихова дејства и наступања била су предвиђена до леве обале реке Топлице. Нешто дуже за тишје добро је дошло борцима Четврте српске и осталих бригада Двадесет прве српске дивизије да предахну. Било је извесног померања јединица и промена на борбеним положајима. Четврта и Осамнаеста српска бригада, привремено у саставу Двадесет прве српске дивизије, распоређене су у рејону Раче и Механе у очекивању жешћег напада бугарских и четничких јединица. Пета и Шеста српска бригада држале су положаје на простору између Бејашничке и Арбанашке реке са циљем да спрече упад непријатеља на слободну територију Топлице и даље.

Борбеним походом Двадесет прве српске ударне дивизије, односно њених бригада, на Копаоник и каснијим одступним борбама, двоструко су ометени планови удружених непријатеља да је опколе и униште. И не само њу него и остале српске дивизије: Двадесет другу, Двадесет четврту и Двадесет пету на југу и југоистоку Србије. Намера непријатеља је била да их сатера на прилично узани простор Јабланице, Пусте Реке и демаркационе линије према Косову, да их ту опколи и уништи једновременим ударима са свих страна. Ове намере су осујећене наређењем Главног штаба НОВ и 110 Србије да Двадесет прва српска дивизија дејствује према Жупи и Копаонику чиме је постигнуто да се непријатељске снаге развуку и омете њихова концентрација за удар на слободну територију Топлице, Јабланице и Пусте Реке. С друге стране немачки генерал Ханс Густав Фелбер, главнокомандујући свих непријатељских снага у двоетапној Јабланичко-топличкој операцији, шифровано названој „Трумф" и „Кераус", морао је одустати од намере да 4. групу четничких јуришних корпуса упути у Санцак и Црну Гору ради спречавања напредовања Другог ударног корпуса НОВ и Оперативне групе дивизија према Ибру, Копаонику и јужној Србији. Четврта група четничких јуришних корпуса је преоријентисана и пре званичног почетка непријатељске офанзиве да дејствује против јединица Двадесет прве српске дивизије на Копаонику и Жупи. Борци и старешиие Четврте српске и осталих бригада испољили

су право борбено умеће и храброст у освајању и одбрани доминантних копаоничких врхова и планинских заравни. До изражаја је дошло добро командовање на свим нивоима, остваривање борбене сарадње са суседима да се непријатељу задају озбиљни ударци и велики губици у живој сили. Борци и старешине Четврте српске бригаде били су морално снажни и у најкритичнијим тренуцима, када су гладовали и физички онемоћали прелазили у противнападе и задржавали нападе далеко надмоћнијег противника. Њихово борбено пожртвовање и патриотизам у борби против помагача окупатора достојни су дивљења и светли примери како се може постићи и на изглед немогуће. И овом приликом Штаб Четврте српске бригаде остваривао је завидно садејство са осталим бригадама, на појединим правцима пружао им помоћ, а такође је примао у ситуацијама када се острвљени непријатељи нису дали задржати. Одступне борбе од врхова Копаника до Куршумлије, Белољина и реке Топлице умешно су вођене. Опкољавање Дивизије, захваљујући добром командовању њеног штаба, обезбеђењу прихвата најугроженијих јединица и садејства бригада, правовремено је избегавано и намере непријатеља су осујећиване. Непријатељу су поремећени планови у извођењу операције „Трумф“.

Операција „ Трумпф“ и кадровске промене

На основу прикупљених обавештајних података о покретима, распоређивању и концентрацији јединица удружених непријатеља, Главни штаб НОВ и ПО Србије правилно је проценио и закључио да ће уследити офанзивни удари на подручје Великог и Малог Јастрепца и бројна потпланинска села чији су житељи били привржени народнослободилачкој борби. Предузете су мере да Шеснаеста српска бригада и Јастребачки партизански одред вештим маневрисањем избегну жешће окршаје са непријатељем и замке опкољавања. Штаб бригаде и Штаб одреда су обавештени о приближном бројном стању и распореду непријатељских снага у операцији „Трумф“. да 5. полицијски пук есесоваца и батаљон тенкова нападају из долине Западне Мораве. Расинско-топличка група и 4. група јуришних четничких корпуса и 2. косовски четнички корпус фронтално су наступали, на захтев немачког генерала Фелбера, од Куршумлије, Белољина, Блаца, Разбојне на југозападне успоне Великог Јастрепца. Пет батаљона Српског

добровољачког корпуса пристизали су у село Тешицу и Кулину да продуже на висове Јастрепца. Бугарске јединице биле су распоређене на широком фронту од Мрамора на Јужној Морави преко Прокупља до Белољина. Папади на Јастребац и околину почели су 10. јула са циљем да се Шеснаеста српска бригада и Јастребачки партизански одред приморају на повлачење према бугарским и четничким положајима. Вештим маневрисањем, уз мање борбене окршаје. Бригада и Одред су измакли из ватреног обруча. прешли на слободну територију на десној обали Топлице и непријатељска офанзива „Трумф“ доживела је крах. Шеснаеста српска бригада је стигла у село Мрљак. јужно од Прокупља и укључила се у састав Двадесет пете српске дивизије. Јастребачки партизански одред је распоређен у Ргаје и Пестиш.

У време непријатељског офанзивног удара на подручју Великог и Малог Јастрепца. на партизански аеродром у Косанчићу, у Пустој Реци, слетела су, ноћу 10. и 11. јула, два савезничка авиона, у којима су били високи политички и војни руководиоци: Благоје Нешковић Михаило. секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију, Светозар Вукмановић Темпо. члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Коча Поповић, дотадашњи командант Првог пролетерског корпуса, Мома Марковић. члан Главног штаба НОВ и ПО Србије, затим Љубинка Милосављевић. Радивоје Јовановић Брадоња, Србољуб Јосиповић, Милоје Милојевић, Ратко Софијанић, Раја Недељковић, Спасенија Бабовић Цана, Павле Илић, Миладин Ивановић, Рудолф Приморац. Миодраг Лазић, Рато Дугоњић, Милијан Неоричић и Војна мисија СССР-а, на челу са генералом Горшковом. Нешто раније савезничким авионом стигло је око 20 војних и политичких руководилаца. на челу са пуковником Љубодрагом Ђурићем. који су се падобранима спустили на слободну територију.⁸⁰

Долазак знатног броја војних и политичких руководилаца у Србију утицао је на промене у Главном штабу НОВ и ПО Србије, Штабу Двадесет прве српске ударне дивизије, штабовима осталих јединица. међу којима и Четврте српске ударне бригаде.

Командант Главног штаба Србије постао је генерал-лајтнант Коча Поповић. политички комесар Добривоје Радосављевић Боби (у његовом одсуству дужност је вршио Мома Марковић). заменик команданта

Исидор Буковић. *Двадесет Прва српска дивизија*, Институт за савремену историју, Београд 1995. стр. 64.

пуковник Љубодраг Ђурић, а начелник штаба генерал-мајор Рудолф Приморац. Кадровске промене су извршене у Штабу Двадесет прве српске дивизије. Њен командант је постао пуковник Милоје Милојевић. раније заменик команданта Прве пролетерске дивизије, политички комесар Риста Антуновић, дотадашњи командант дивизије, заменик команданта Драгољуб Петровић Раде, дотадашњи политички комесар дивизије, начелник штаба Јован Ђурић, раније начелник штаба у Приморској бригади. Дотадашњи начелник штаба те дивизије Драгослав Петровић Горски прекомандован је на исту дужност у Двадесет пету српску ударну дивизију. У Четвртој српској ударној бригади, уместо заменика команданта Петра Станковића Љубе који је прекомандован на нову дужност, постављен је Ранко Стојић. раније командант батаљона у Другој пролетерској бригади. Уместо рањеног заменика команданта Трећег батаљона Петра Милашиновића. његову дужност је преузео Божидар Искреновић. Почетком јула је рањен заменик команданта Четвртог батаљона Божидар Давинић и заменио га је Радивоје Симић Рака, до тада командир Друге чете. У истом батаљону рањен је политички комесар Друге чете Божидар Ђикић и на упражњено место постављен Миливоје Михаиловић.

Опеш на Копеоиик и натраГ

Неколико мирних дана у косаничким селима борци и старешине Четврте српске ударне бригаде искористили су да се опораве од изузетних борбених напора и гладовања на Копеоику и сиромашним селима на његовим обронцима. Борци су поклонили доста времена личној хигијени, купању. шишању, бријању. прању веша. крпљењу одеће и обуће. Чистили су и дотеривали оружје и ратну опрему. Све је морало беспрекорно да функционише кад су ратни дани често свањивали са неочекиваним изненађењима. Исхрана је била донекле редовнија, али скромна у раштрканим селима на брдовито-планинском земљишту. У Операцијском дневнику бригаде, 11. јула записано је: „Храну тешко набављамо. Ипак настојимо да се борци бар одморе.“⁸¹

У то време Четврта српска бригада је померена на положаје у рејону Механе и Раче. Дванаестог јула је наступала узводно Косаницом. у

⁸¹ Архив ВИИ, кут. 1045, рег. бр. 16-2. Повратак на Копеоиик изазвао је код Штаба бригаде и штабова батаљона сумњу да више команде нису имале веродостојне податке о непријатељу.

правцу Кутлова, Дегрмена, Мердара и ту се задржала на краћем одмор. Штаб бригаде је саопштио штабовима батаљона да ће се сутрадан продужити до Преполачких шанчева. на средокраћи друма између Куршумлије и Подујева. да се преузму положаји Седамнаесте српске бригаде. У покрету су биле Пета и Шеста српска бригада. Пета бригада је стигла из Доње и Горње Коњуше у рејон Рударе и успоставила везу са Шестом бригадом.

Покрет јединица Дивизије уследио је после процене Главног штаба Србије да ће удружени непријатељ, пошто је овладао Жупом, Расином, северном Топлицом, Малим и Великим Јастрепцем, наставити офанзивне ударе у намери да савлада српске дивизије на југу Србије. на простору омеђеном Јужном Моравом. Топлицом, Косаничком реком и планином Кукавицом. да масакрира цивилно становништво. сараднике и помагаче НОП-а. Да би се то спречило, Главни штаб Србије је одлучио да се најпре удари у десни бок борбеног распореда четничких јуришних корпуса на простору Блаца и Куршумлије.

Заменик команданта Главног штаба Србије Љубодраг Ђурић наредио је команданту Двадесет прве српске дивизије Милоју Милојевићу да се бригаде концентришу у Малој Пуповици, Механама, Равном Шорту и припреме за наступање преко Куршумлијске Бање. Сагоњева, да би угрозиле десни бок и позадину четничких јединица и почеле нападовање према Малом Копаонику. У исто време Четврта српска бригада је стигла на Преполачке шанчеве да замени Седамнаесту српску бригаду на том положају, али је то одгођено изненадним наређењем Штаба дивизије да Четврта српска продужи према Водицама. Све је подређивано заповести Штаба дивизије да бригаде пређу комуникацију између Преполца и Куршумлије и продуже према Мерћезу, у подножју Копаоника. одакле су могле обухватним нападима угрозити бок и позадину четничких јединица на Јаворку и Лепенцу. Савлађивање четника на том простору омогућило би да се дејства продуже на Велики Јастребац у циљу ослобођења подјастребачких села.

Увече. 15. јула. заповешћу Штаба дивизије прецизирани су правци наступања и задаци бригада и почетак наступног марша. Леву дивизијску колону чинила је Четврта српска. а десну Пета српска бригада. Средњу колону чинили су Шеста српска бригада. Штаб дивизије и приштапске јединице. Њихов основни задатак био је да освоје доминантне положаје на Копаонику: Пожар. Равну главу. Црну чуку. Јаворац и да наставе да гоне непријатеља.

Покрет је уследио 16. јула, у раним јутарњим часовима. Увече су јединице Четврте српске, уз мање успутне чарке са непријатељским групама, стигле на Свињску главу. Обли камен и Оштру чуку. Пета и Шеста српска бригада су заузеле Пожар, Равну главу и Прну чуку. Јединице дивизије су извршиле дневни задатак пристизањем чак до Манастираца. Сагоњевских ливада и оближњих узвишења на којима су заноћиле. Њихову позадину штитила је Седамнаеста српска бригада и јединице Двадесет пете српске дивизије које су нападале непријатеља дуж реке Топлице од Куршумчије до Прокупља и према Блацу.

Ујутру су јединице Дивизије продужиле у дубину територије коју је непријатељ контролисао. Дивизијски нападни фронт био је прилично развучен и без довољног садејства међу бригадама. На правцу главног удара према Јанковој клисури, Лепенцу и Јаворцу наступала је Шеста српска ојачана једним батаљоном Пете српске бригаде. Наступајући на помоћном правцу, Четврта српска бригада је освојила Локвеник, продужила у Шошиће, са намером да избије на друм између Блажева и Бруса. Три батаљона Пете српске бригаде цео дан су задржана на положајима у рејону Сагоњева, Црне чуке, Равне главе и у вечерњим сатима упућени у борбу код Јанкове клисуре. После продора Двадесет прве српске дивизије у источне пределе Копаоника и предвиђајући да она намерава на Велики Јастребац, Штаб 4. групе четничких јуришних корпуса је одлучио да то спречи офанзивним противнападима. За такав борбени подухват требало је стећи далеко већу бројну надмоћ у људству. Четници су имали довољно оружја и муниције. Немци су их издашно снабдели са 10 милиона пушчаних метака, више минобачача и артиљеријских оруђа. Јединицама Двадесет прве српске дивизије поново је недостајала муниција и храна за борце, а четничке јединице редовно су примале храну доиреману из најближих гарнизона.

Положаје 4. групе четничких јуришних корпуса у рејону Топлице и Косанице преузеле су јединице 27. бугарске пешадијске дивизије, упутивши се у жешће борбе са јединицама 25. српске дивизије. Четници су, дакле, извучени из стезања обруча око слободне територије Топлице. Пусте Реке и Јабланице и упућени у супротном смеру да одбијају нападе јединица Двадесет прве српске дивизије. План Главног штаба Србије био је да се непријатељске снаге разатаче и ометају у концентрацији према слободној територији и припремама за наставак офанзиве „Кераус“ („Чистка“). Пре покрета 4. групе четничких јуришних корпуса у сусрет јединицама Двадесет прве српске дивизије и

задржавања 2. косовског четничког корпуса на положајима Велика Шатра. Црна чука и Црквиште. поред друма између Куршумлијске Бање и Кургаумлије. Четврта српска бригада, напредујући по брдовитом терену изнад Грашевачког потока, приближила се Брусу очекујући отпор. Извиђањем је установљено да су четници на брзину напустили градић и удаљили се у непознатом правцу. Заплењено је 4.000 кг драгоценог брашна. али се оно није могло потпуно искористити за исхрану бораца пошто је пекара дневно могла испећи хлеб само за један батаљон. Положаје Шесте српске бригаде нападало је. 18. јула. више од 3.000 четника. Бригада им је пружала жесток отпор. али је ипак била присиљена да напусти Лепенац. Јаворац, Јанкову клисуру и поседне одабране положаје на Црној чуки и Пожару. Увече је, ојачана једним батаљоном Пете српске. прешла у противнапад. преотела Лепенац. четнике протерала преко потока Сибнице и даље до Блаца. У борби је погинуло 53, рањено 47 и заробљено 20 четника. Заплењено је 50 пушака и 2 пушкомитраљеза. Живот су изгубила 3. а рањено је 18 бораца.⁸² Штаб дивизије. који није имао поуздане податке о борбеном распореду и намерама 4. групе четничких јуриганих корпуса. претпостављао је. вероватно на основу нетачних података. да Расинско-топличка и 4. група четничких јуриганих корпуса узмичу у Жупу. Кад је увидео да надмоћније четничке јединице прелазе у јаче нападе. наредио је да се бригаде прегрупирају и одбрамбени положај Дивизије ојача. Пета српска бригада је упућена према Јанковој клисури. Јаворцу и Мечку да садејствује са Шестом српском бригадом у предузимању противнапада на непријатеља. Батаљонима Четврте српске бригаде истовремено је наређено да крену из Бруса на југоисток. да заузму положаје на Црној чуки. Равној глави и Пожару и практично чине дивизијску резерву. Према наређењу Штаба дивизије. Пета и Шеста српска бригада 19. јула ујутру требало је да нападну непријатеља и одбаце га на полазне положаје. Четнички корпуси од око 8.000 војника. први су кренули у напад, засипајући минобачачком и артиљеријском ватром положаје Пете и Шесте српске бригаде. Први јуригани корпус наступао је из Сибнице према Рагаици и Црној чуки. кота 1063. да се домогне доминантног виста Пожар. тригонометар 1163, који су браниле јединице Четврте српске бригаде. а 3. јуригани четнички корпус из Трбуња према Музаћу да угрози десни бок дивизијског борбеног распореда. 5. јуришни корпус се

⁸² 36. НОР, том I, књ. 9, док. 32.

устремио из Чучала иа Јаворац и Мечак. на одбрамбене линије Пете и Шесте српске бригаде. У нападу није учествовао 2. јуришни четнички корпус који није стигао да бугарским јединицама препусти дотадашње положаје, али и поред тога однос снага био је 4 према 1 у корист непријатеља. Командант 4. групе четничких јуришних корпуса. који је рачунао на премоћ у људству и наоружању, директивом број 3, саопштеном 19. јула командантима корпуса, изричито је захтевао следеће: „Наше трупе морају тући Двадесет прву дивизију и узети планински чвор Пожар - Лепа гора у своје руке. А потом. већ према ситуацији. мора се гонити ова дивизија са циљем да се уништи или разбије тако да више не остане способна за борбе за дуже време. Одступе ли партизани према Жупи и Јастрепцу. наше трупе ће се тада окренути за њима. Приме ли партизани борбу на Пожару и Лепој гори. наше трупе ће их тући, по сваку цену, а кад их на том положају разбију продужиће гоњење са задатком да што пре избију ирема Куршумлијској Бањи и ставе се у положај за спречавање извлачења партизана из Јабланице и за напад у правцу Јабланице са запада. Одступе ли партизани сами у правцу Јабланице, онда по заузећу Пожара морају се гонити без предаха до Куршумлијске Бање.”⁸³

У складу са директивом. четници су кренули жестоко. после минобачачко-артиљеријске паљбе, да освоје положаје Шесте српске бригаде на Јаворцу. Ватра бораца Првог и Трећег батаљона проређивала је њихове редове. За тренутак су застајали, рањенике упућивали даље од ватрене линије и опет нападали. Командант Првог батаљона Миодраг Јовановић Расинац наредио је командирима чета да борци на јурише четника узвраћају противјуришима. Понегде је долазило до борбе прса у прса. У таквим сударима живот је изгубио Раде Илић. командир Прве чете. а три борца су рањена. Тешке нападе издржао је Трећи оmlадински батаљон, који је имао неколико лакше и теже рањених бораца. међу којима Радоја Вукадиновића. чији је отац Милош Вукадиновић Вук. командир Друге чете Другог батаљона, нешто раније теже рањен. Отац и син су донети у бригадно превијалиште. а бригу о њима преузео је Данило Вукадиновић. Вуков син и Радојев брат. Четници су стално наваљивали понегде успевајући да се уклоне у дивизијски борбени распоред. али су у противнападима одбијани. Посебно су били угрожени положаји Пете српске бригаде на Јаворцу и

Крушеванки зборник. Историјски архив Крушевца, бр. 3, година 1986-87, стр. 154.

брежуљцима исеред Сибице. Она је одбила више јуриша, али су четници покушавали да јој пресеку одступницу. Командант бригаде је забринут обавестио Штаб дивизије: „Наша бригада се налази на крајњим ћувицима Јаворца, према Сибици. Непријатеља смо отерали и разбили и нанели му губитке. Сада непријатељ иде са великим снагама у правцу Јаворка.”⁸⁴

Борбе су трајале целог дана и наредне ноћи, а неки положаји прелазили су више пута из руку у руке. Убијено је, рањено и заробљено доста четника. Јединице Двадесет прве српске дивизије имале су 5 мртвих и 12 рањених бораца и старешина.

Крајем дана Штаб дивизије, имајући у виду стални притисак и пристизање појачања непријатељу, добио је одобрење Главног штаба Србије да бригада извуче из борбе. Процењено је да би даље вођење борби на Копанику могло погоршати оперативно-тактички положај Дивизије и довести је у ситуацију да организује одсудну одбрану на Јаворцу, Лепенцу, Црној чуки и Пожару. Надмоћнијем непријатељу то је сасвим одговарало да је опколи, нападе и доведе у безизлазну ситуацију. Иланиран је одступни марш правцем Пожар, Црна чука, Бугаре, Никодинова ливада, Жегрова и Шатре. Главни штаб Србије наредио је Двадесет петој српској дивизији да крене из рејона Космаче према Игришту и Сагоњевићу и обезбеди прихват бригада Двадесет прве српске дивизије.

Бригаде су ноћу извлачене из борбе и сврставане у одступну дивизијску колону. У запрежним колима и двоколицама рањеници су одвожени у партизанску болницу на Радан планини. Заштита рањеника је поверена Другој чети Другог батаљона чији је командир Милош Вукадиновић Вук био рањен, али није престајао да командује. Током припреме и почетка одступног марша, Четврта српска бригада добила је задатак да остане у заштитници на Пожару и Црној чуки. Ноћне борбе нису престајале, а у свитање прерасле су у прави ураган. Два батаљона Четврте српске, на ватреној линији на Пожару, одбијали су надмоћнијег противника. Успешно је брањена и Црна чука. Ујутру је постало још теже. Четници су наступали у правим буљуцима да слома задржавајућу одбрану Четврте српске ударне бригаде. О драматичним тренуцима Боривоје Ромић је записао у Операцијском дневнику и ово: „Пред саму зору отпочињемо борбу. Дражиновци наваљују свим својим снагама. Са два батаљона задржавамо непријатеља. Борба је

⁸⁴ АрхивВИИ.кут. 1040, рег.бр. 39-3.

огорчена. Блиска на 20 метара. Непријатељ чешће врши јуриш али га ми одбијамо. Око 9 часова се повлачимо у правцу сагоњевске Црне чуке где такође остављамо обезбеђење. Одступање у правцу села Љутове па даље ка Крстатом Лазу. Непријатељ покушава да нам пресече ту линију одступања. Ми смо опет у заштитници. Непријатеља задржавамо и онда се повлачимо преко Мирнице. Жеграве, Куршумлијске Бање до Водице."⁸⁵

Командант 4. групе јуришних четничких корпуса сматрао је да је падом Црне чуке, кота 1197, стекао огромно преимућство и наредио потчињеним старешинама да се гоњење продужи без предаха. На јединице Четврте српске бригаде у дивизијској заштитници окомили су се 1. 3. и 5. четнички јуришни корпус. Први и 5. јуришни корпус наступали су од Црне чуке за Селову, у намери да пређу реку Топлицу и продуже за Игриште, али су борци и старешине Четврте српске пружали жесток отпор. Трећи јуришни четнички корпус је вршио гоњење од Сагоњева преко Неваде према Перуници, заправо дуж висова изнад леве обале Топлице, да би ефикасније тукао јединице Двадесет прве српске дивизије у одступању десном обалом реке. Ватра непријатеља брзо је постала безопасна, јер су Пета и Шеста бригада, Штаб дивизије и приштапске јединице ужурбано одлазили на југоисток. Четничка пуцњава највише је угрожавала рањенике који су одступали узводно речицом Банковицом да што пре изађу у рејон Игришта и Горње Мирнице. Рањенике је непосредно бранила њихова заштитница и јединице Четврте српске бригаде које су крајњим напором одбијале на сртаје многобројних четника.

У поподневним часовима, 20. јула 1944, претходнице Двадесет прве српске дивизије стигле су у рејон Мирнице, западно од Куршумлије и успоставиле везу са јединицама Двадесет пете српске дивизије која је преузимала раније намењену улогу прихвата и заштите. За претходницама је пристигла и главнина Дивизије. После вишечасовних борби Четврта српска бригада је препустила заштитничку улогу јединицама Двадесет пете српске дивизије и добила краћи предах. Штаб бригаде, са командантом Миливојем Перовићем и политичким комесаром Боривојем Ромићем, сумирао је ток-и резултате борби на Копаонику извукавши корисне поуке за наредне окршаје. У спречавању непријатеља да освоји доминантни вис Пожар јуначки је погинуо Радован

⁷² Архив ВИИ, кут. 1045, рег. бр. 16-2.

Миловановић, заменик политичког комесара Треће чете Четвртог батаљона. Командант бригаде Миливоје Перовић, под утиском голготе бораца у одступним борбама, записао је следеће: „Лагано је нузила уз венце обасјане летњим сунцем дуга жалосна колона изнемоглих људи. кола и коморе. Свуда поред пута лежали су заостали партизани, неки још при свести. Многе су ту и дражиновци затекли.

На Крстастом Лазу, више села Игришта, умало нас не пресекоше. Да би се извукла Пета бригада која беше заостала, ми смо морали четири сата задржавати њихове бесне јурише. Иресудни потез учини заменик команданта дивизије Раде Петровић. Он покупи четрнаест пушкомитраљеца, постави их на положај изнад једне простране ливаде и сачека. Полудели од обести, дражиновци ускоро излетеше на ливаду и стадоше јурити преко ње, забачених пушака преко рамена. вршћећи. Раде звизну у пиштаљку и сви аутомати одједном отворише ватру. По ливади се начини лом и на трен се двадесетак људи ваљало у крви. Остали побегоше главом без обзира и дуго се после не усудише да нападну на том правцу.”⁸⁶ У тој борби храброшћу се истакао и најмаљи пушкомитралезац и делегат вода Милован Мишевић.

После предах, јединице Двадесет прве српске дивизије продужиле су из Мирнице и Велике Шатре преко Црне чуке, кота 889. Куршумлијске Бање. Равног Шорта, стигле сливу Мале Косанице, деоници железничке пруге у њеној долини, од Мердара до Раче, зауевши следећи распоред: Четврта српска у селу Маторову, Пета српска у Малој Косаници и Дегрмену. Шеста српска бригада у Кутлову и Саставцима. И јединице Двадесет пете српске дивизије биле су приморане да се повуку испред надмоћнијих четничких корпуса и заузму одбрамбене положаје код Бранкове куле, Превоја и Кртока. Доласком у међуречје Мале и Велике Косанице и југоисточно од Куршумлијске Бање. Двадесет прва и Двадесет пета српска дивизија нашле су се на удару два дана раније започете непријатељске офанзиве „Чистка”, на слободну територију Топлице, Пусте Реке и Јабланице.

У наступном и одступном маршу, у рејону Копаника, Четврта српска бригада, у склопу борбених активности Дивизије, извршила је борбене и остале задатке. У наступању је успешно савладала непријатеља на левом крилу дивизијског борбеног распореда, овладала доминантним малокопаоничким висовима на томе правцу и ослободила Брус. У

М. Перовић, *Хроника о ЛушојРеци*, Просвета, Београд 1951, стр. 181.

одбрамбеним борбама добро је садејствовала са Петом и Шестом српском бригадом. бранећи своје положаје. У одступним борбама преузела је терет заштитнице зачеља Дивизије. упорно одолевајући нападима вишеструко надмоћнијег непријатеља. Без довољно муниције. најчешће гладни, жедни. психички и физички преморени. њени борци и старешине остали су морално чврсти и. изузев ретких изузетака, испољавали одлучност и храброст у обрачунама са непријатељем.

У чељустима непријатељске офанзиве „ Чистка”

У намери да опколи и уништи јединице под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије, у првом реду Двадесет прву, Двадесет четврту и Двадесет пету српску ударну дивизију, Први јужноморавски и Јастребачки партизански одред. удружени непријатељи. под командом немачког генерала Густава Ханса Фелбера. кренули су 19. јула у силовит напад са више страна. уверени да успех неће изостати. Бугарска 27. пешадијска дивизија, под командом генерал-мајора Козарова. ојачана деловима Руског белогардејског заштитног корпуса, наступала је са северне и западне стране. од Житног Потока. Коњарника. Прокупља. Плочника. Куршумлије и освајала насељена места на слободној територији Тошшце. Садејствовале су јој неке јединице 22. и 29. бугарске пешадијске дивизије. После повлачења Двадесет прве српске дивизије са Копаоника и њене заштитнице, Двадесет пете српске дивизије, на простор Мале и Велике Косанице. за њима је наступала 4. група четничких јуришних и 2. косовски четнички корпус, који су извршавали наређења немачког генерала Фелбера и званично називани Четничка борбена група „Вајел”. Од Лесковца према Лебану наступала је немачка Борбена група „Дизенер”. јачине једног тенковског батаљона и два полицијска пука, чији је задатак био да се уклињава у слободну територију и уништава све пред собом. Пет батаљона Српског добровољачког корпуса фронтално су наступали према Бојнику. Косанчићу и Дољевцу. На демаркационој линији, успостављеној вољом немачког окупатора, између Србије и Косова, у рејону Орлове чуке. Китке. Лисице и Преполца. налазиле су се знатне снаге шиптарских балиста и квислинга. Немци су у офанзиви „Кераус” ангажовали око 40 хиљада војника против снага три дивизије НОВ и два партизанска одреда. јачи-

не око 8.000 бораца и старешина. Надмоћ непријатеља у живој сили и наоружању била је изразита.

Јединице 27. бугарске дивизије, после преласка на десну обалу Топлице, савладале су одбрамбену линију јединица Двадесет пете српске дивизије, стигавши на северне падине Соколовице. Видојевице и Арбанашке планине. У поподневним часовима, 21. јула, Бугари су наступали и на осталим правцима: од Прокупља према Бојнику и од Житорађе према Пасјачи, Коњарнику и Белом Камену. Они су напредовали у сусрет немачкој Борбеној групи „Дизенер“, јединицама Српског добровољачког корпуса и Српске државне страже које су наступале из рејона Лесковца и већ зашле у дубину слободне територије Пусте Реке и Јабланице. У неповољним приликама Главни штаб Србије, са командантом Кочом Поповићем, вршиоцем дужности политичког комесара Момом Марковићем, замеником команданта Љубодрогом Ђурићем и начелником штаба Рудолфом Приморцем, после свестраног разматрања борбене ситуације, одлучио је да се развучени фронт дивизија под њиховом непосредном командом прилично скрати ради успешнијег одолевања непријатељу и маневрисања.⁸⁷

Двадесет првој српској дивизији је наређено да наступа из Дегрмена и Кутлова на положаје у Бачијама, Соколовици и ГЈревоју. Штаб дивизије, с обзиром да је имао сагласност Главног штаба Србије да самосталније одлучује, озбиљно је рачунао на продор бригада у Топлицу, у позадину непријатеља, да би тиме угрозио његова офанзивна дејства на слободну територију Пусте Реке и Јабланице. У складу са таквом замишљу, Штаб дивизије наредио је штабовима бригада да поседну ове положаје: Шеста српска Бачије и Соколовицу, Пета српска Механе, а Четврта српска бригада Бранкову кулу, Превој и Крток. Полукружни одбрамбени положај Бригаде био је тако постављен да се одбију напади непријатеља са северне стране, од Куршумлије, долине Топлице и Космаче.⁸⁸

Ујутру, 22. јула, колоне Четврте српске бригаде успињале су се према Кртоку, кота 717, Превоју, кота 827, Бранковој кули, да би преузеле те положаје од Шеснаесте српске бригаде. Са висова и падина одједном су заштектали пушкомитраљези. Схвативши да су скоро зашли у непријатељски борбени распоред, командант и политички комесар Трећег батаљона су наредили да чете организовано узмичу и једна другој шти-

⁸⁷ 36. НОР, том I, књ. 9, док. 35.

⁸⁸ 36. НОР, том I, књ. 9, док. 35.

те одступницу. 0 том шненађењу у бригадном Операцијском дневнику записано је: „Рано јутру добијам наређење да поседнемо положаје око Водице (место јужно од Кртока и Превоја - прим. М.Г.) одакле непријатељ надире. Међутим, наш Трећи батаљон није дошао ни до прве косе. а наишао је на непријатеља. Просто се измешао са њима. Одмах се морало повући. Први батаљон се нашао у потоку, још не изашавши на косу и такође се одмах повлачио. Све је ово дошло услед слабе обавештајне службе Штаба дивизије. Видевши ситуацију. постављамо Други батаљон у заштитницу и повлачимо се у правцу Дегрмена.”⁸⁹

Заузимање тих положаја спречио је 3. јуришни четнички корпус. Истог јутра четнички корпуси. око 6.000 војника. офанзивно су наступали са линије између Мердара и Превоја. садејствујући пуковима 27. бугарске пешадијске дивизије који су стигли до Космаче, Товрљана. Горњег Статовца, Бублице и Дубраве, југоисточно од Куршумлије. Бугарски офанзивни фронт се надовезивао на борбени распоред недићеваца и љотићеваца испред Бојника, Савинца и Савиначке чуке. Јединице немачке Борбене групе „Дизенер” доспеле су у Мирошевце. Горицу. Брезу. Тулово и Чукљеник. Оваквим распоредом и наступањем остваривана је намера непријатеља да јединице под командом Главног штаба Србије сатера на узан простор Радана. Мајдана и Горњег Гајтана и ту их уништи. Штаб дивизије. с командантом Милојем Милојевићем, политичким комесаром Ристом Антуновићем. замеником команданта Драгољубом Петровићем Радом и начелником штаба Јованом Ђурићем. из часа у час је пратио стање на бојишту и бригадима наређивао како да се супротстављају надмоћном непријатељу. Основно је било да се избегне потпуно опкољавање. обезбеђују одступнице и врше пробоји ако нека од бригада буде опкољена. Истовремено су одржаване везе. углавном курирске. у недостатку радио-станица. са штабовима Двадесет четврте и Двадесет пете српске дивизије. у циљу остваривања борбене сарадње и садејства.

После неочекиваног ватреног судара са четницима у рејону Водица и Превоја. Четврта српска бригада је распоређена на положаје на Краварском вису и Дегрмену. Пета српска бригада била је у дивизијској резерви у Механама, а Шеста је преузела положаје Седамнаесте српске бригаде на Бачијама и Соколовици. У Механе је стигао Штаб дивизије и приштапске јединице.

⁶⁶ Архив ВИИ. кут. 1045. рег. бр. 16-2.

Непријатељ је жестоко нападао. 23. јула, на целом фронту, уводећи појачања и настојећи да потисне јединице Двадесет прве српске дивизије. Четврта група јуришних четничких корнуса нападали су ватрене линије Шесте српске бригаде, наступајући од Соколовог крша, тригонометар 1017, на њено десно крило и подилазећи Бачијама. Бугари су нападали положаје Једанаесте српске бригаде која је привремено била под командом Двадесет прве српске дивизије и штитила правац од Широких Њива. У јутарњим часовима непријатељ је снажно ударио на положаје Четврте српске бригаде у намери да је потисне и продужи у Добри до. Штаб бригаде, проценивши да противник прети затварањем одступнице, наредио је батаљонима да напусте положаје и одступе преко Трпезе и Доброг дола у рејон Секираче. Повлачење није текло лако. На брежуљцима изнад Доброг дола четници су поставили заседу и отворили ватру. Штаб бригаде, тражећи излаз из тешке ситуације, усмерио је Други батаљон, на челу са командантом Ћиром Орлићем и политичким комесаром Душаном Ивановићем, према Свињишту и Јокановићевом засеоку. Са њим је ишао Четврти батаљон, под командом Мирка Шипке, а Први батаљон, са командантом Радманом Савићем и политичким комесаром Радославом Стојиловићем, налазио се у заштитници изложен убитачној ватри у покушајима да одбије непријатеља. У тим окршанима живот су изгубила три, а рањено је неколико бораца. Трећи батаљон је одступио према Секирачи, изгубивши везу са Штабом бригаде. Три батаљона су успела да се извуку, али нису имали поуздане податке о непријатељу испред себе. Штаб бригаде је издао наређење да батаљони крену према Гајтанским вратима. Штаб дивизије планирао је да се напади непријатеља сузбијају и ноћу. 23. и 24. јула, изврши пробој преко Широких Њива и продужи у Топлицу. У томе се није успело због напада јаким четничких и бугарских снага и уследио је одступни марш преко Ображда. Сlišана и Бучумета на десну обалу Јабланице. Јединице Дивизије су маневрисале, успешно измицале из непријатељских клешта смрти. Четврта српска прва је доспела у Бучумет и на Јововића лћваде, укључила се у дивизијску колону која је прошла поред Медвеђе и стигла на положаје на Тупалском вису, тригонометар 921. Тупалама и Дрводељи, кота 570, Северније, у Капиту, распоредила се Шеста, а још северније, у рејону Црног врха и Руњковца, на десној обали Јабланице, заузела је положаје Пета српска бригада. Борци и старешине били су јако гладни и уморни, а најисцрпљенији су добијали несвестице. У извештају Штабу дивизије да је Бригада стигла на Тупалски вис, поли-

тички комесар Боривоје Ромић и иачелиик Штаба Момчило Марковић Зоран. написали су и ово: „Синоћ су борци врло слабо јели. Сви се жале да су гладни. а као што и сами знате, преко мере преморени. За храну даиас такође има слабих изгледа. Покушали смо да наручимо храну у Медвеђи и околним селима, али од тога нема ништа. Све се већ користи или је искоришћено. Извесни делови нашег Трећег батаљона који су јуче били пресечени (мисли се да им је пресечена одступница - прим. М.Г.) налазе се сада код Двадесет пете дивизије. Јавите нам шта да предузмемо за исхрану бригаде.”⁹⁰

Непријатељ је појачавао притисак. претећи Двадесет првој. Двадесет четвртој и Двадесет петој српској дивизији. партизанским одредима и збеговима народа који се кретао са својом војском, да ће их опколити и уништити. Главни штаб Србије, тражећи излаз из критичне ситуације, одлучио је 24. јула 1944. увече, да се пробој изврши преко Веље главе. тригонометар 1181. Китке, тригонометар 1154. да се пређе демаркациона линија и продужи у рејон Гњилана. У мемоарском делу „Рат и револуција”. Мома Марковић. тада вршилац дужности политичког комесара Главног штаба Србије, пише: „На целој територији водиле су се жестоке борбе. Заузимањем Бојника од стране недифеваца, онемогућено нам је да користимо аеродром са кога смо транспортовали рањенике и преко кога је добијана материјална помоћ савезника. После жестоких борби Немци су са 20 тенкова продрли у Лебане. а четници и Бугари до ГЈетровца и Гајтана. Тактика непријатеља је била опкољавање наших јединица и њихово сабијање на што ужи простор.

У таквој ситуацији Главни штаб Србије је био принуђен да тражи решење за свој правац кретања и одлучио је да се пређе на десну обалу Мораве. Али. и тамо су биле јаке немачке снаге. које су поселе долину Мораве. па се одлучило да се крене према Косову. у правцу Гњилана...”⁹¹

Бригадни комитет КПЈ Четврте српске. према сећању политичког комесара Боре Ромића. није био за покрет јединица према Гњилану и Косову. имајући у виду дотадашња ратна искуства.

⁹⁰ Дрхив ВИИ. кут. 1040, док. 47-3.

⁹¹ Момчило Марковић Мома, *Сећања, Рат и револуцију Србији 1941-1945.* књ. I и II. Београдски издавачки и графички завод. Београд 1987. стр. 294 295.

Маневар према Косову

Главни штаб Србије није располагао подацима о борбеним могућностима и распореду непријатеља на правцу којим је намеравао да упути Двадесет прву, Двадесет четврту и Двадесет пету српску ударну дивизију. Претпостављало се да су тамо мање јединице балиста и Немаца, али се убрзо показало да је стање друкчије.

На основу наређења Главног штаба Србије за пробој на Косово, Штаб Двадесет прве српске дивизије наредио је Четвртој српској бригади, 24. јула, да се помери у Мијовце и обезбеђује придодату дивизијску болницу. Пета српска бригада је распоређена да обезбеђује правац од Клајића и Буваца и главнину концентрише у Мелову, северно од Доње Оруглице. Она је истовремено имала задатак да штити правац од Бештице и Барја. Шеста српска бригада је стигла у рејон Доње Оруглице и обезбеђивала простор према Радевцима и Радевачкој чесми. Бригаде су се организовано повлачиле са ранијих положаја и усмеравале према планинским масивима на југу и Косову. Ојачане бригадне патроле су остављене ближе друму између Лебана и Медвеђе да осматрају и обавесте своје штабове ако примете покрете непријатељских јединица. У случају потребе, патроле су требале да пруже отпор и поступно се повлаче до бригада.

У подне, 25. јула, на састанку код Радевачке чесме, штабови Двадесет прве, Двадесет четврте и Двадесет пете српске дивизије добили су директиву Главног штаба 110В и ПО Србије за образовање маршевских борбених дивизијских колона за наступање и време за које се морају прећи поједине раздаљине. Двадесет прва српска дивизија имала је наређење да наступа правцем Маровци, Веља глава, тригонометар 1181, Китка, тригонометар 1154, Огоште, да продужи у Беривојце и Коретин на Кривој реци и ту предахне. За њом је истим правцем упућена Двадесет четврта српска дивизија, тада у резерви Главног штаба Србије. Маршрута Двадесет пете српске дивизије водила је преко Девојачког камена, Црног камена и Десивојца.⁹²

Распоред бригада у маршевском борбеном поретку Дивизије био је овакав: у претходници се налазила Пета српска бригада са циљем да увече, око 22 сата, освоји Вељу главу и продужи у Коретин. За њом је наступала Четврта српска бригада, припремљена да претходници

⁹² 36. НОР, том I, књ. 9, док. 178.

прискочи у помоћ. Шеста српска бригада образовала је десну дивизијску борбену колону да до Китке наступа са претходником, потом врши бочно осигурање дивизијске главнине и упадне у Костадинце, западно од Огошта, а затим да продужи у Каменицу на Кривој реци. Покрет јединица био је далеко спорији него што се очекивало. Борцима је сметао скоро непроходан терен, чести успони, премор од вишедневних борби и глад. Уместо у 22 сата, јединице Двадесет прве српске дивизије стигле су Китки у свануће 26. јула, дочекане снажном пушчаном и пушкомитраљеском ватром балиста. Одмах се видело да доминантни вис неће бити лако освојити, али се није одустајало од такве намере. Другог излаза није ни било, пошто је непријатељ наступио са више страна у тежњи да опколи три дивизије. Отпор граничне балистичке јединице потпомагала је њихова артиљерија. Гранате су експлодирале у близини стрељачких стројева, али су борци, претрчавајући од стабла до стабла, били све ближе непријатељским положајима. У подилажењу балистичким рововима и траншејама предњачиле су групе бомбаша. Ручне бомбе су приморале балисте да искоче из својих јазбина. Уследио је јуриш и утврђења на Китки су освојена. Више од 1.000 балиста се повлачило уз жесток отпор, противнападе и постављање заседа. Највише су угрожавали десно крило и бок јединица Двадесет прве српске дивизије на достигнутој линији код Мале Липовице. Мужике и коте 831. Балисти су намеравали да задрже стрељачки stroj Дивизије, али су протерани на десну обату Огоштке реке. Гоњење се није могло наставити услед њиховог жестоког отпора на супротној обали. Било их је више од хиљаду на простору од Врућевца до Бујковца, а очекивали су појачање из дубине своје одбране. Појачања су пристизала и на десну обалу Огоштке реке. Жешћи судари су уследили у преподневним часовима. Противнапад је уследио у десни бок дивизијског борбеног строја. Са висова Жује и Орман тепе балисти су отворили минобацачку, пушкомитраљеску и пушчану ватру. У напад су кренули и са десне обале Десивојске реке, правцем Мало Бујковце и Врућевце, желећи да преотму доминантни гребен Китку и изгубљене положаје. Жестока ватра јединица Четврте српске и осталих бригада није их заустављала. Пушкомитраљезац Другог батаљона Мирко Глушац залегао је у мањој вододерини и ока није одвајао од нишана. Јединачном палбом, штедећи муницију, обарао је балисте који су грабши напред. Помоћник му је био отац Душан, на време му додавао пуне оквири и довикивао да жгадију не пушта напред. Ватру је отварао цео стрељачки stroj батаљона и балисти нису имали изгледа да

нешто више постигну. Одједном су залегли на достигнутим ћувицима и нешто ређе отварали ватру. Командант батаљона Никола Орлић Ћира је проценио да очекују појачања и да ће још јаче напасти. Због тога је командирима и политичким комесарима чета Божидару Анђелковићу. Мирослави Милановић. Боровоју Перовићу. Мирку Поповићу, Мирку Перићу и њиховим заменицима наредио да командире водова, десетаре и борце припреме за одбијање још снажнијег напада балиста. У предвиђању се није преварио. Најпре су се огласили непријатељски минобацачи. Од учесталих експлозија проламали су се планински висови и удолине. Минобацачлије су тражиле пушкомитраљеска и митраљеска гнезда на положајима Другог батаљона. Једно су открили и засули ватром, усмртивши пушкомитраљесца Глушца и његовог оца. Упорно наваљујући, непријатељ је приморао јединице целе Дивизије да узмакну на коте 908, 837. на узвишења Мушице и Мале Липовице. Заузимањем коте 908 балисти су намеравали да избију северно од Китке и угрозе одступницу дивизијама под командом Главног штаба Србије. Да би се тај план осујетио, на коту 908 и околне брежуљке упућен је Трећи батаљон Четврте српске бригаде да их освоји. Командант и политички комесар батаљона одржали су краћи састанак са командама чета и предпочили од колике је важности протеривање непријатеља са доминантног виса. Командир Прве чете Миодраг Здравковић и политички комесар Божидар Станковић су се зарекли да ће непријатеља потући на правцу наступања њихове чете. Њихово обећање прихватили су командир Друге чете Сретен Станковић, политички комесар Стеван Пјешчић, командир и политички комесар Треће чете. Божидар Искреновић и Видоје Љубић. Чете су добро припремљене за наступање и преко неповољног терена. У стрелачком строју, упоредо са борцима, наступали су командири и политички комесари. Балисти су немилице трошили муницију да прекурате наступање храбрих бораца Трећег омладинског батаљона, али без успеха. У тешком наступању неколико бораца је рањено и они су брзо однети са ватрене линије. На домаку врха уследио је бомбашки окршај. Заплашени балисти су поскакали из заклона и дали се у бекство. Јурише омладинаца Трећег батаљона задовољно је посматрао командант Главног штаба Србије Коча Поповић.

На освојеној коти 908 борци и старешине Трећег батаљона су залегли у непријатељске заклоне и ровове да одбију противнапад у који су, после регруписавања кренули балисти. Њихови минобацачи силовито су бомбардовали заклоне и зараван узвишења. У одбијању

противнапада није се пролазило без губитака. У једном заклону, на ивици узвишења, минобацачка граната је усмртила Оливеру Ивковић Ливку, храбру девојку, и још тројицу бораца, а двојицу теже ранила. Тешко је рањен заменик команданта дивизије Драгољуб Петровић Раде и непомичан стављен на носила. У супротстављању непријатељу Прва чета је изгубила командира и политичког комесара. Њихову дужност наставили су да извршавају заменици и одступања није било.

Док је Трећи батаљон заузимао коту 908, остале јединице прешле су у противнапад дуж целог фронта присиљавајући балисте да узмичу иреко Огоштке реке. Батаљони Четврте, Пете и Шесте српске бригаде покушавали су да се понегде укљине у непријатељски борбени распоред. На угрожене секторе балисти су, у договору са Немцима, довлачили тенкове, артиљерију и одморне снаге. Било је то спровођење заједничког противнапада и садејства да би се спречио продор јединица под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије дубље на Косово. Осетило се то у наредним борбеним сударима и противнападима јединица 5. немачког полицијског пука и балиста. Главни штаб Србије и штабови дивизија у поподневним часовима 26. јула, увидели су да би пробој према Гњилану и Косову однео много жртава. Стога је одлучено да се наредне ноћи одступи према Лебану и на десну обалу реке Јабланице. Штаб Двадесет прве српске дивизије наредио је Четвртој, Петој и Шестој српској бригади да се извуку из борби са балистима и Немцима и упуте према Китки. Вељој глави и Шумнатој коси. ГЈриликом повлачења највећи проблем био је ношење и заштита тешких рањеника, као и народа из више српских села који се није усудио да сачека балисте који би га масакрирали. О мучном повлачењу и трагичној судбини тешких рањеника Братислав Костић је написао: „Подручна болница, под притиском свеобухватне непријатељске офанзиве, била је у покрету уз минималну заштиту. Прихваћени су нови рањеници и болница, напуштајући слободну територију, нашла се на простору Веље главе. Непријатељ је успео да болницу одвоји од главнине наших снага и велики број рањеника зароби. Ту су албански балисти обавили главну, али прљаву улогу. Они су поубијали све тешке рањенике, међу њима и партизанку Велију Пејчић. Лакше рањенике који нису успели да побегну у те шумовите пределе, предали су немачким фашистима у Подујево“¹⁹³

Извлачење јединица Двадесет прве српске дивизије из борбе са балистима и Немцима вршено је поступно и под заштитом Пете српске

Братислав Костић. *Необјављено сећање*. У власништву аутора.

бригаде на простор североисточно од Доње Оруглице. Мелова и Гагинаца. Четврта српска је заузела положаје у Доњој Оруглици. а Шеста српска бригада у Гагинцима. Пета српска бригада је преузела улогу заштитнице и резерве Главног штаба Србије. Ујутру. 27. јула, могло се назрети да ће дан бити тежак. Први батаљон Четврте српске бригаде сукобио се северно од Гагинца, у Бештици. са батаљоном недићеваца који су спречавали наступање према Барју. У краћој оштрој борби. уз припомоћ једног батаљона Шесте српске бригаде. недићевци су присиљени да одступе уз осетне губитке у људству и ратном материјалу. Имали су 15 мртвих и 40 рањених војника. Заплењена су. поред осталог. 3 тешка митраљеца и 1 пушкомитраљез. Убрзо је уследио заједнички напад удружених Бугара и недићеваца у леви бок и чело Шесте и Четврте српске бригаде. Започела је огорчена борба. Уз помоћ тенкова и артиљерије бугарске јединице су наступале са северозападне стране. од Липовице. а недићевци и љотићевци са севера. из рејона Барја. Шестој српској бригади запређено је ватреним крилним обухватима. а тиме се у неприлици нашла и Четврта српска бригада. О неповољној ситуацији обавештен је Штаб дивизије. који је одлучио да се одступа на источну страну. у Лалинце и Коприве и тамо успоставе нови одбрамбени положаји. Овим одступањем остало је незаштићено десно крило Двадесет четврте српске дивизије. али је опасност отклоњена противнападом Седамнаесте српске бригаде која је одбила непријатеља у Мелово. У току борби откривено је да четничке јединице нису присутне на терену на коме су дејствовале пре неколико дана. Јужноморавска и Расинско-топличка група четничких корпуса и Немци остали су северније. у Јабланици. да претражују терен, малтретирају и пљачкају недужни свет. Четници и недићевци нису пропуштали прилику да мобилишу мушкарце. војне обвезнике.

Пре повлачења у Лалинце. Четврта српска је садејствовала Шестој српској у борби против наступајућег непријатеља. Уједно је садејствовала и јединицама Двадесет четврте српске дивизије у задржавању и одбијању непријатељског противудара. Увече се повукла у Лалинце. у подножју Кукавице. али без Првог батаљона који је Главни штаб Србије задржао у својој заштитници. а Пету српску бригаду у резерви. Непријатељ је увидео да ће тешко издржати наредне ударе дивизија под командом Главног штаба Србије и појачавао је достигнуте положаје. Доласком три немачка тенка из Лесковца у Липовицу. четника у

Клајиће и Бугара у Параштицу. непријатељ се надао да ће одбрани правце према Клајићима, Медвеђи и долини Јабланице.

Краткотрајно замишљено омогућило је Главном штабу Србије, штабовима дивизија и бригада. да анализирају тродневне тешке борбе. Показало се да је покушај продора према Гњилану и Косову изненадио непријатеља који није био у стању да предузме гоњење приликом наступања и повлачења дивизија под непосредном командом Главног штаба Србије, чиме су оне, макар и кратко, бме растерећене жестоког притиска са више страна. Увидело се да мештани појединих шиптарских села нису привржени народноослободилачкој борби, већ да подржавају балистичке формације „Бали комбетар“ које верно служе немачком окупатору. Штаб Двадесет прве српске дивизије је констатовао да су Четврта. Пета и Шеста српска бригада водиле борбу са бројно надмоћнијим и боље наоружаним непријатељем. уморне и гладне. али са високим моралом и храброшћу постизале успехе. У негативне појаве је сврстано самовољно удаљавање појединаца из јединица и недисциплина. У суштини гледано. замисао Главног штаба Србије није остварена.

У ратном дневнику Команде Групе немачких армија „Ф“ видљиво је. на основу онога што је записано 26. јула 1944, да непријатељ није схватио циљ наступања српских дивизија ка Косову. Констатујући да је операција „Кераус“ завршена, неистинито се тврди да је „главнина непријатељских снага снажно потучена и као таква повукла се преко српско-албанске демаркационе линије. Додир са непријатељем одржава се заштитницама. Операција је тиме завршена... Мада се у току операције није успело у разбијању главнине непријатељских снага. ипак је пошло за руком. нарочито масовном употребом четника. да се осујети намера непријатеља да продре у правцу Ибра.“⁹⁴

Процена Немаца о томе да је спречен продор Оперативне групе дивизије према Ибру. нетачна је. Група се убрзано приближавала левој обали Ибра да га форсира и преко Копаоника продре у Србију. 0 њеном наступању. Врховни штаб НОВ и ПОЈ известио је нешто раније Главни штаб Србије и то је имало значаја за наредна борбена дејства на југу Србије.⁹⁵

Борбе и маневрисања бригадае. од 19. јуна до 26. јула 1944. године. на простору до врхова Копаоника и натраг преко Косанице. Горње Ја-

⁹⁴ 36. НОР, том 12, књ. 4. Одласком четника према Ибру растерећене су наше снаге на Китки и Вељој глави.

⁹⁵ 36. НОР, том 1. књ. 9. док. 42.

бланице и до Веље главе. на старој турској и арнаутској граници, биле су њене најтеже борбе док се налазила на простору јужне Србије. У даноноћним тешким сукобима са окупаторским, четничким и осталим квнслиншким јединицама. осујећена је њихова намера да униште Четврту српску бригаду и остале јединице под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије. Уједно је осујећена намера удружених непријатеља да зауставе наступање Оперативне групе дивизија из Санцака према долини Ибра. Копаоника и јужној Србији. У свему томе борци Четврте српске бригаде дали су изузетан борбени допринос, јуначки одолевали вишеструко надмоћнијем и боље наоружаном противнику и нису прошли без осетнијих губитака. Бригада је, наиме, ушла у једномесечне борбене окршаје. приближно са 750 бораца, а из њих изашла са око 100 погинулих и више од 100 рањених. Известан број бораца самовољно су напустили јединице и вратили се кућама. И поред свих невоља, Бригада је била способна да извршава наредне борбене задатке.

Офанзивна дејства

Главни штаб Србије наредио је Штабу Двадесет прве српске дивизије да бригаде офанзивно наступају на север. на простор Јабланице. Пусте Реке и планине Радана. ради прогона четничких јединица које су злостављале и плачкале народ. Четврта српска бригада. после обезбеђења терена за прихват савезничке помоћи у оружју и муницији. која је допремана транспортним авионима. кренула је преко Игришта и Шумана према Лебану и долини Јабланице. Њене јединице обезбеђивале су болницу тешких рањеника и опрезно напредовале. Истим правцем наступала је Шеста српска и Јастребачки партизански одред. а Пета српска бригада и даље се налазила у резерви и обезбеђењу Главног штаба Србије. О томе наступању у Операцијском дневнику бригаде записано је: ..Целу ноћ путујемо. Рано ујутру стижемо у Нову Тополу. Дражиновци су јуче били у овом селу али су побегли/⁹⁶ Бригада је продужила западно и разместила се у селима: ГЈрви и Трећи батаљон у Мрвошу. Други и два одељења пратећих оруђа у Врбовцу и Четврти батаљон у Плочи. Штаб бригаде сместио се. како су известили вршилац дужности команданта бригаде Ранко Стојић и поли-

⁶⁶ Архив ВИИ. кут. 1045. рег. бр. 16-2.

тички комесар Боривоје Ромић. у Милевину кућу у Мрвошу. Борбена ситуација је дозвољавала да се борци и старешине дуже одмарају и редовније хране. Штаб дивизије. који се налази у Свињарици. предвече је обавештен о размештају јединица Бригаде: тражено је упутство за формирање бригадне болнице. као и да се попуне упражњена командна места нижих старешина који су изгинули у последњим борбама. Штаб бригаде предочио је Штабу дивизије да се мањи број бораца Четврте српске налази у другим јединицама. неки случајно а неки намерно, да их нико не може контролисати и да раде шта хоће. Затражено је да се такви одмах спроведу у матичне јединице.

Наредног дана јединице Бригаде су остале на истом терену. Први батаљон држао је положај у Каменици, северно од Мрвоша. обезбеђујући правце од Петровца. Коњувца и Косанчића. Други је задржан у Врбовцу и једну чету је издвојио да штити тек формирану бригадну болницу. Трећи батаљон се налазио у бригадној резерви. а Четврти. ојачан противтенковским оруђима, на положају Плоче и Голи рид да обезбеђује правац од Лесковца.

Било је појединачних покушаја организовања дезертерства. Један борац је потајно наговарао неколико другова да побегну кућама. То је откривено и организатор је ухапшен. Штаб бригаде је понудио да организатора дезертерства упуту Штабу дивизије. или да добије одобрење да му суди.

Сређивање јединица и предах бораца су прекинути V поподневним сатима, 1. августа. када је примећена дуга колона бугарских војника у рејону Коњувца. Стигли су у Лозане и Турјане и заузели погодне положаје. Од Лебана. са јужне стране, наступала је друга бугарска колона. стигла у Прекопчелицу и запретила бочним ударом у борбени распоред Четврте српске бригаде. Бугарске јединице су продрле и западније. у рејон Горњег Бучумета. Бригада се налазила у неповољној ситуацији и повлачила се преко непосредног простора између Мијајлице и Прекопчелице у Слишане. Штаб дивизије, обавештен о томе шта се дешава, наредио је Штабу бригаде да два батаљона распореди на одбрамбени положај код Добре воде. а два упуту у рејон Власова. Први и Други батаљон, са вршиоцем дужности команданта бригаде Божидаром Кораћем и замеником политичког комесара бригаде Драгоманом Радојичићем Стамболијом, кренули су према Власову. а Трећи и Четврти су остављени у Ображди и Ивању. Поред Четврте српске бригаде. Штаб дивизије упуту је Пету и Шесту српску бригаду на простор Статовца да заједно

нападну четнике. приближе се друмској и железничкој комуникацији између Куршумлије и Прокупља и да их угрожавају.

У јутарњим часовима, кад су се Први и Други батаљон приближавали Власову, њихова претходница је приметила војску на месту одређеном за зборно место Двадесет прве српске дивизије. Команданти и политички комесари батаљона Радман Савић, Радослав Стојиловић, Никола Орлић Ћира и Никола Радојевић, нису сумњали да је непријатељска војска испред њих. Вођа претходнице приближио се ужурбаним војницима, довикнувши им да одговоре ко су. Узвративши да су партизани из Једанаесте српске бригаде, почели су се размештати у оближње заклоне. Први батаљон се развио у стрелце и отворио ватру. Четници су одговарали истом мером и почела је двочасовна борба. Батаљон је намеравао да их примора на предају, али је изненада добио пушчану и пушкомитраљеску ватру у леђа. Убрзо се испоставило да су то јединице Пете српске бригаде које су, због необавештености, забуном кренуле да крче пролаз до одређеног зборног места Дивизије. Неспоразум је брзо отклоњен, али су то четници искористили и без губитака се повукли. За њима се запутила Пета српска у потеру, а јединице Четврте српске бригаде су поселе Мала врата и Јавор, ката 1096, на западној страни Радан планине. Истовремено су обезбеђивале правацод Магаша и Магашког брда на коме су биле бугарске јединице. Главнина бригаде приближавала се Косаници и саобраћајницама у њеној долини, јужно од Куршумлије. Три батаљона су наступала на иростор Механа и Мајданске планине да угрозе бок јединица Расинско-топличке групе четничких корпуса, које су одступале из рејона Горње Јабланице да би се придружиле бугарским јединицама у Куршумлији и околини да се заједно бране. Покрети батаљона Четврте српске нису извођени према плану. Трећи батаљон, са командантом Драгољубом Јовићем и политичким комесаром Велишом Бољевићем, није желео да напусти повољне положаје на Соколовом вису, док их не преузме нека јединица Двадесет четврте српске дивизије. Недалеко од батаљонског положаја извиђачи су открили да је 600 недићеваца прошло у Секирачу и да се доста четника налази у селу Мале "Баке. Није им се смело дозволити да заузму Соколов вис. Недићевци су били и на Иван кули, јужно од Мале Ђаке. Четврти батаљон, са командантом Мирком Шипком и политичким комесаром Душаном Ивановићем, налазио се на Великој Лопарди. Други батаљон, осим једне чете која је штитила бригадну болницу, продужио је, заједно са Првим батаљоном,

према Механам. Бригада је 3. августа. добила наређење да обезбеди простор у подножју Горњег Гајтана код Малих врата да сачекају и прихвате помоћ у оружју, муницији и одећи коју су савезнички авиони падобранима спуштали. У пошиљци је било највише рубља и војничке одеће. Сваком борцу додељене су две сивомаслинасте кошуље.

Из рејона Механе јединице Бригаде су упућене на нове положаје према Куршумлији. Батаљони су распоређени на Соколовици. Космачи и Малој Пупавици. Организовано је извиђање и прикупљање података о бројном стању, наоружању и саставу непријатељских јединица у Куршумлији и околини. Једна патрола се прикрала улазу у Куршумлију и дознала да у граду и оближњим упориштима има бугарских војника. недићеваца, љотићеваца и нешто Немаца. Калабићеви четници били су у Белом Пољу, а четници Боже Ивановића на источној периферији Куршумлије. На друму према Рачи примећена су два оклопна возила. На узвишењу Самокову. јужно од града. на раније уређеним положајима. из српско-турског рата 1876-1877. није било топова. Прикупљене податке Штаб бригаде је послао Штабу дивизије тражећи најновије вести о ситуацији код других јединица и месту до којег је стигла Оперативна група дивизија којој се ишло у сусрет. Убрзо је уследио одговор да је Оперативна група дивизија, под командом генерал-лајтнанта Пеке Дапчевића. коју су чиниле Друга пролетерска српска. Пета крајишка и Седамнаеста источнбосанска дивизија, форсирала Ибар. овладала гребеном Копанника и да води тешке борбе са 1,2.3. и 5. јуришним четничким корпусом који спречавају њен продор у Жупу. Топлицу, Пусту Реку и Јабланицу.

Борбена ситуација је захтевала да јединице Четврте српске бригаде чешће мењају положаје и маневришу. да би успешније сузбијале нападе непријатеља и прелазиле у противнападе. Кад су бугарске јединице и четници избили у рејон Радан планине и Механа. батаљони Четврте српске су упућени на положаје код Иван куле да осујете њихово наступање. Две чете Првог батаљона поселе су положаје на коти 1126, на Равној планини. а једна је штитила бригадну болницу. Две чете Другог батаљона су распоређене на Соколовом вису. а једна на Оштрим кршевима. Трећи батаљон се налазио на брежуљцима поред Иван куле, са једном четом истуреном преко потока до Великих Ђака. Четврти батаљон је успоставио положаје изнад долине Косанице.⁹⁷

⁶⁶ Архив ВИИ. кут. 1045. рег. бр. 16-2.

На поседнутим положајима исхрана бораца и старешина била је боље организована. Интендант и економи свакодневно су прибављали животне намирнице и упућивали јединицама на положају. Извршавало се наређење Штаба дивизије да бригаде формирају солидну интендантску службу, да батаљони имају интенданте, а чете економе. Било је прописано да јединице добијају дневно три кувана оброка. На овај начин превазилажена је ранија пракса да се десетине, водови и чете хране код сеоских домаћина. Нередовност у исхрани негативно је утицала на физичку кондицију и морал бораца и старешина.

Напади на Куршумлију

Оперативна група дивизија потукла је, 6. и 7. августа, 4. групу јурншних четничких корпуса и ослободила, 8. августа, Брус и више поткопаоничких села. Она је истовремено тежила да што пре успостави везу и садејство са јединицама Двадесет прве српске дивизије у рејону Куршумлије и Прокупља. На томе је инсистирао и Главни штаб Србије док су јединице Дивизије биле распоређене у рејону Иван куле, Равне планине, Великих и Малих Ђака, Соколовог виси, Гајтана, Бачија и Богујевца. Штаб дивизије је обавештен да ће Друга пролетерска и Пета крајишка ударна дивизија наступати према Куршумлији и удружени непријатељи у томе граду могли су им бити озбиљна препрека. Главни штаб Србије наредио је, 8. августа, Штабу Двадесет прве српске дивизије да њене јединице нападну и освоје јак непријатељски гарнизон на реци Топлици. Бригаде су увече добиле дивизијску борбену заповест и план напада на Куршумлију.

Напад је почео са извесним закашњењем. 9. августа у свануће. Јединице Четврте српске бригаде, после концентрације у Малој Пупавици и Каменици, наступале су преко Љуше на Самоково. Са полазних положаја у рејону Космаче, Крчмаре и Марине куле, јединице Пете српске бригаде су нападале поред реке Топлице, тежећи да овладају непријатељским отпорним тачкама код градског гробља и продуже према цркви. Други батаљон је упућен преко Топлице да наступа поред друма између Барбатовца и Куршумлије. Трећи батаљон је задржан у бригадној резерви у Богујевцу и Новом Селу, а Четврти се натазио далеко, чак код Црне чуке и није уведен у борбу.

У Куршумлији су се браниле јединице 122. бугарског пешадијског пука, чета Немаца полицијског пука „Дизенер“, батаљон Љотићеваца. батаљон недићеваца, неке јединице Топличког и 1. косовског јуришног четничког корпуса.

На Самокову, јужно од Куршумлије, на правцу наступања Трећег батаљона Четврте српске бригаде. развила се огорчена борба. Бомбашким нападима и јуришима, чете су освојиле неколико ватрених гнезда и бункера и нашле се пред рововима заштићеним бодљикавом жицом и минским пољима, Двојица бораца су рањени у покушају да просеку бодљикаву препреку. Брзо су изнети испод плуска пушкомитраљеских и пушчаних зрна и однети у превијалиште. Чете су наизменично и заједно понављале нападе, али их је добро утврђени непријатељ одбијао испред сплетова бодљикаве жице. Прву чету предводили су командир Светомир Славковић, политички комесар Богдан Јовановић. његов заменик Витомир Станојевић и бринули да се не претрпе осетнији губици. Стрељачки stroj Друге чете. са командиром Сретенком Станковићем, политичким комесаром Радулом Радовићем. замеником политичког комесара Братиславом Костићем, заобилазећи нагазне мине, приближио се непријатељским рововима и саобраћајницама не успевши да покида жичане препреке. Бомбашке групе Треће чете, које су предводили командир Светислав Милетић и политички комесар Видоје Љубић. прокрчиле су пролазе до непријатељских ровова и упустиле се у бомбашке двобоје. У жестоком окршају рањени су командир Милетић и политички комесар Љубић. Они су журно склоњени са ватрене линије да им се укаже прва помоћ. Командовање четом преузео је водник Божидар Рајковић и борба је настављена. Први батаљон је нападао преко Марине куле и није се уклонио у град. Други батаљон се налазио у бригадној резерви у рејону Љуше, а Четврти је дејствовао од Бранкове куле.

Штаб бригаде је увидео да је непријатељ далеко јачи него што се претпостављало. У току борбе од мештана се сазнало да је дан пре напада на Куршумлију стигло доста немачких војника. О томе је начелник штаба бригаде Момчило Марковић Зоран написао Штабу дивизије: „Обавештени смо да је 7. овог месеца стигао већи број непријатељских војника и то већином Немаца који су одмах по доласку посетили сва околна села.“⁹⁸

⁹⁸ Архив ВИИ. рег. бр. 56-1/4.

Уследило је иовлачење према полазним положајима. Најтеже је било Трећем батаљону који је непријатељ покушао да гони. Одступало се дуж Самоковске косе, преко Љуше и Бранкове куле.

После напада бугарских јединица из рејона Микуљана, Пета српска бригада се повукла са линија у Куршумлији и одступила у Доњу Речицу и Велику Плану. Повлачење из Куршумлије није значило и престанак борби. Непријатељ је кренуо из града, помогао се Маричића брда и сукобио са јединицама Четврте српске бригаде. Користећи мрак борци Четвртог батаљона су подишли немачким положајима на Маричића брду, ката 604. отворили ватру на ровове и заклоне и Немце приморали да се повуку у Куршумлију. Батаљони Четврте српске распоређени су да успешно одбијају нападе и предузимају противнападе. Први батаљон се ушанчио у рејону Марине куле, ноћу силазио до железничке пруге и демонстративно нападао непријатељске положаје на периферији града. Други батаљон је повучен са непогодног положаја у рејону Бранкове куле и размештен у Малој Пупавици. На Голој коси испред Космаче налазио се Трећи батаљон који је контролисао источне прилазе Куршумлији. Штаб бригаде се сместио у Малој Пупавици. стално одржавајући везу са штабовима батаљона. Пета српска бригада, према наређењу Штаба дивизије, налазила се у Великој Плани и Горњој Речици и припремала за наредне борбе, а Шеста српска је штитила дивизијску болницу у Механама, аеродром поред Бојника и складиште ратног материјала у планини Соколовици.

Уз одобрење Главног штаба НОВ и ПО Србије, Двадесет прва српска дивизија привремено је, 13. августа, стављена под команду Штаба Оперативне групе дивизија, чија се главнина приближила Куршумлији. Истог дана је одлучено да се нападне непријатељски гарнизон. Сутрадан је уследила заповест да Куршумлију, у 23 сата, нападне Четврта српска са полазних положаја код Марине куле. Прва крајишка преко Самокова, Четврта пролетерска и делови Треће српске бригаде преко Мачковца. Пре почетка напада било је измена у правцима наступања Прве крајишке и Четврте српске бригаде. Трећи и Четврти батаљон Четврте српске су упућени преко Самокова, раме уз раме са Крајишничка, да појачају наступање према центру града. Први батаљон је наступао од Марине куле, прегазио Косаницу и непријатеља угрозио у рејону Циглане. Други батаљон, на десном крилу бригадног борбеног распореда, наступао је према згради Градске болнице. На свим правцима непријатељ је пружао жилав отпор. Пре напада у град је стигао

' батаљон бугарских војника и ојачао одбрану. Борба се водила за сваки ров, бункер, кућу и почетни успеси нису изостали. Први батаљон Четврте српске савладао је спољну непријатељску линију одбране и неколико отпорних тачака на улазу у град. Освојена је зграда болнице, у којој су тражени лекови и санитетски материјал. Уплашени дежурни лекар је промуцао да правог санитетског материјала нема пошто се у болници користе завоји од папира. Санитетски референт батаљона нашао је само неколико флашица јода и кутијица аспирина. Група бораца је претражила болничке собе и болничке ходнике. Наишли су на неколико болесница, унезверених од страха. У мушким собама нађено је неколико рањених четника и недићеваца који су очекивали најгоре, али су били изненађени коректним поступком бораца. Зачуђени су виркали испод покривача. У свести им је раније било усађено, од њихових крутих официра, да партизани никоме не праштају, а ово...? Рањени четници су се уверили да су били обмањивани. Упоредо са наступом јединица Четврте српске у град се уклатио Први батаљон Прве крајишке бригаде са командантом Љубомиром Јајчанином Белим, угрожавајући центар и неколико најбрањенијих зграда. Чета Саве Вакића садејствовала је са четом бораца Првог батаљона Четврте српске. Крајишници су освојили зграду железничке станице, теретне вагоне на колосецима, пуне муниције и осталог ратног материјала, али то нису могли евакуисати услед противудара немачких и бугарских јединица. Бомбашким нападима освојене су зграде Градске кафане и Соколског дома. Удружени непријатељи су се сређивали и припремали за противнапад. Силовито су кренули кад се почело раздањивати користећи надмоћ у људству и наоружању. Имали су намеру, поред потискивања јединица Прве крајишке и Четврте српске из града, да ухвате неког борца и примењивали су мање обухвате неких десетина и водова. У томе нису успевали захваљујући снажном отпору и вештом повлачењу бораца Прве крајишке и Четврте српске бригаде. Ујутру су борбе обустављене, а бригаде се разместили на полазним положајима. У анализама напада на гарнизон Куршумлију уочено је да подаци о бројном стању, распореду и наоружању непријатеља на спољној и унутрашњој линији одбране, са којима је располагао Штаб Оперативне групе дивизија, нису били тачни. У граду и околини, поред једног пука Српског добровољачког корпуса (љотићевци), непотпуног батаљона бугарских војника, одељења Немаца и мањих четничких јединица, нашао се, што није откривено. Гвоздени пук недићеваца, батаљон не-

мачких полицајаца и батаљон бугарских војника доведених из рејона Мерџеза да појачају спољну и унутрашњу одбрану. Удружени непријатељи имали су 12 артиљеријских оруђа и довољно граната да засипају стрелачке стројеве Четврте српске и осталих бригада у нападу. Непријатељ је био надмоћан у артиљерији. Док је однос снага у живој сили био приближно исти. Известан успех у нападу постигле су Прва крајишка и Четврта српска бригада, а остале нису оствариле очекиване резултате. У нападу са североистока, преко Пепељевца, један батаљон Четврте пролетерске и један батаљон Треће српске бригаде нису успели да савладају изузетно добро утврђену спољну линију непријатељеве одбране и ту су задржани целе ноћи. Делови Четврте пролетерске бригаде, који су наступали преко Голог брега и Микуљана, са северозападне стране, стигли су на периферију града, али су противнападом снажнијег непријатеља задржани на достигнутој линији и касније одбијени.

У борби за Куршумлију Четврта српска имала је једног мртвог и једног рањеног борца. Прва крајишка бригада је изгубила 4, а рањено је 16 бораца. Непријатељу су нанети следећи губици: убијен је 71 и рањено више војника. Девет их је заробљено.

Извлачењем на полазне положаје Четврта српска бригада није имала предах. Њене јединице су упућене да руше жеезничку пругу и непријатељска утврђења североисточно од Куршумлије према Прокупљу. Код Пепељевца је постављена јача заседа дуж железничке пруге. Непријатељски воз који је наишао од Прокупља и Доњег Плочника, са два тенка у отвореним вагонима, у намери да прође у Куршумлију, засут је жестоком ватром из пешадијског оружја и противтенковских пушака. Један тенк је погођен и онеспособљен за дејство. Воз је устукнуо испод убитачне паљбе и одјурio у Доњи Плочник. Док је воз нападан, из зграде оближње железничке станице бугарски војници су отварали ватру и претили да ће кренути у противнапад. Тукли су из бункера поред станице, са карауле у Пепељевцу и оближњих заклона. Узвраћено им је пуном мером. Зграда железничке станице је нападнута, а њена посада савладана. Уништени су сви станични уређаји и зграда је запаљена. Бугарски војници су покушали да се одбране из добро утврђене карауле. Један је убијен у пружању отпора, а 8 их се предало. Заплењено је 10.000 метака и ратна опрема.

Истог дана Штаб Оперативне групе дивизија обавестио је Штаб Двдесет прве српске ударне дивизије да се обустављају заједнички на-

пади на Куршумлију и да се Дивизија опет ставља под команду Главног штаба Србије. Наредне ноћи Четврта српска бригада је напала непријатеља у Куршумлији. Борба је била жестока, али циљ није остварен.

Борбе су настављене у долини Топлице и дуж железничке пруге и друма према Прокупљу, одакле је Команда 27. бугарске пешадијске дивизије настојала да у Куршумлију упути знатнија појачања и одбрани друмску и железничку комуникацију. Јединице Четврте српске бригаде напале су, 16. августа, непријатељски воз који се запутио у Куршумлију. Локомотива и вагони су толико оштећени да се нису могли ни покренути. Из Прокупља је упућен други воз и појачање у Барлово. На прилазима железничкој станици и оштећеном возу развила се борба. Бугарски војници заузели су бусије поред пруге одбијајући нападе бораца Четврте српске бригаде који су покушавали да спрече одвлачење воза. Воз је, ипак, прикопчан за локомотиву приспелу из Прокупља и одвучен назад. Повлачење бугарских војника је искрришћено да јединице Четврте српске упадну у железничку станицу Барлово, униште 40 вагона и покидају железничку пругу на више места. У тој акцији заробљен је један бугарски војник и приведен на саслушање.

Штаб дивизије упутио је, 17. августа, писмо команданту бугарског гарнизона у Куршумлији у коме је указано на бесмисленост пружања отпора јединицама Народноослободилачке војске. Бугарима је понуђено да се предају и своје оружје окрену против Немаца. Очекиван је повољан одговор, али није ништа стигло. У Штабу дивизије је процењено да би се бугарски гарнизон предао да није добио знатно појачање од Барбатовца и 6 артиљеријских оруђа која су почела да гранатама засипају јединице Четврте српске бригаде на положајима од Марине до Бранкове куле.

Штаб Четврте српске посетили су Коча Поповић, командант Главног штаба Србије, Благоје Нешковић Михаило, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију, Петар Стамболић, секретар АСНОС-а, њихови најближи сарадници и разговарали су командантом бригаде Миливојем Перовићем, политичким комесаром Боривојем Ромићем и њиховим заменицима Драгојлом Стојићем, Драгоманом Радојичићем Стамболијом и начелником штаба Момчилом Марковићем Зораном о борбеном моралу и осталим проблемима у батаљонима и четама. Тада је наговештено да ће уследити темељитија реорганизација и попуна људством у свим јединицама.

У Оперативној групи дивизија

У Игришту, северозападно од Куршумлије. састали су се, 19. августа 1944. командант Главног штаба Србије Коча Поповић и командант Оперативне групе дивизија Пеко Дапчевић. са сарадницима. да размотре остваривање наредних садејстава јединица под њиховом командом и остале заједничке задатке. На састанку је одлучено да се Друга пролетерска дивизија стави под команду Главног штаба Србије. а Двадесет прва српска ударна укључи у састав Оперативне групе дивизија. У складу с тим Друга пролетерска дивизија је усмерена према Топлици. Иустој Реци и Јабланици. а јединице Двадесет прве српске дивизије од Куршумлијске Бање до Велике Шатре. Сагоњева и југозападних обронака Великог Јастрепца. Четврта и Шеста српска бригада имале су задатак да непријатеља угрожавају на комуникацији између Куршумлије и Благаца. а Пета српска бригада стављена је под команду Штаба Пете крајишке дивизије. али је сутрадан враћена у састав своје дивизије.

Борбе у рејону Куршумлије нису престајале. Бугарска артиљерија често је тукла борбени распоред јединица Четврте српске бригаде. али непрецизно и губитака није било. Штаб дивизије наредио је Четвртој и Петој српској бригади да покушају да освоје добро брањени непријатељски гарнизон Куршумлију. Напад је почео у вечерњим часовима, 25. августа. наступањем стрељачких стројева Пете српске са северне. а Четврте српске бригаде са јужне и западне стране. Непријатељ се огорчено бранио на правцима наступања батаљона Четврте српске. подржаваних оруђима Пратеће чете. Пред бугарским рововима и бодљикавим препрекама задржане су јединице Пете српске и одбијене на полазне положаје. Шеста српска бригада истовремено је нападала неирјатељски гарнизон Благаца. У нападу на Куршумлију живот је изгубило 5 и рањена су 3 борца."

У подне. 28. августа, Штаб Двадесет прве српске дивизије добио је наређење Штаба Оперативне групе дивизија у коме. поред осталог. пише: ..Одлуком Врховног штаба НОВ и ПОЈ ваша дивизија улази у састав ове групе. Друга пролетерска бригада. која је до сада била у саставу Друге пролетерске дивизије. ући ће у ваш састав. У циљу реорганизације ваше дивизије и давања нових задатака. ваша дивизија мора

¹²⁵ 36. НОР, том I, књ. 13, док. 158.

бити концентрисаиа 29. овог месеца до 12 часова на иросторији: с. Дубовци, с. Бугарци. Вукосављевићи. с. Тршановци. Дртевци. тј. дуж комуникације с. Лепенац - Брус. Покрет са садашње просторије. извршите без обзира на долазак Друге пролетерске бригаде..."¹⁰⁰

Померање јединица Двадесет прве српске дивизије ближе Брусу и Копаонику било је условљено концентрацијом и противнападима 4. групе јуришних четничких корпуса. Расинско-топличке групе корпуса и 1. косовског јуришног четничког корпуса у намери да Оперативну групу дивизија присиле да одступи на Копаоник и преотму Жупу. Четници су заузели Александровац. успоставивши широк фронт од Криве Реке преко Бруса до Разбојне. Уследио је усиљени марш јединица Двадесет прве српске дивизије да што пре стигну на простор јужно од Бруса. Четврта српска бригада је маршевала преко Сагоњева и Лепе горе и сутрадан посела положаје у Савићима. Микуљанцима. Парађанима и Лапчевићима. Пета српска бригада стигла је преко Пожара и Лепе горе у рејон Лепенца, положаје успоставила у Тршановцу. Дртевцу и Малој Грабовици. После уништења једне бугарске јединице између Блага и Белољина и ослобођења градића на Блаташници. Шеста српска бригада је стигла у Лепенац. Радовиће и Брђана.¹⁰¹ Ситуација на простору између Западне Мораве. Копаоника и Великог Јастрепца, мењала се из часа у час. Четничке јединице су имале иницијативу. Жестоко су нападале јединице Пете крајишке дивизије. под командом пуковника Милутина Мораче и Седамнаесте источнбосанске дивизије, са командантом Глигом Мандићем, да их приморају да одступе из Жупе и натерају у дубину Копаоника. Долазак јединица Двадесет прве српске дивизије, под командом пуковника Милоја Милојевића. на положаје југоисточно од Бруса, био је знатно појачање Оперативној групи дивизија. Уследило је прегруписавање јединица Оперативне групе дивизија и промене на положајима. с циљем да се у противнападу изврши обухват десног крила четничког борбеног распореда. За деснокрилни обухват непријатеља одређене су Друга. Четврта и Десета крајишка бригада, које су распоређене на ватрене линије у Ливађу. Мрамору. кота 1304, у бдизини Криве Реке и Мачковца. Шеста источнбосанска и Нетнаеста мајевичка бригада су размештене на Црном

¹⁰⁰ Исто. док. 42 и 179.

¹⁰¹ 36. НОР, том I, књ. 11, док. 57 и 96.

врху. тригонометар 1019, Великој чуки. тригонометар 905. Вртешки. Дреновачкој чуки, ката 704. и Стрмечкој реци да одсудно бране и затварају правце од Бруса. Прва крајишка и Шеста српска бригада имале су задатак да запрете обухватом левог четничког крила у рејону Разбојне. долином Расине. до Штитара и Купаца. Четврта и Пета српска бригада су задржане на достигнутом положајима, јужно од реке Расине. на делу између Лепенца и Разбојне. ради спречавања продора непријатеља на југ. Сутрадан, 29. августа, јединице Двадесет прве српске дивизије учврстиле су ове положаје: Четврта српска на десној обали Расине. од ушћа Стрмечке до ушћа Жиљске реке. На њеном десном крилу. на Јаворцу. распоредила се Пета српска бригада. спремна за напад према Расини и Разбојни. Шеста српска бригада држала је положаје у Цепници и штитила правац од Разбојне и Крушевца. Тај дивизијски распоред био је полазни положај за Четврту. Пету и Шесту српску бригаду за противудар на непријатеља северно од леве обале Расине.¹⁰²

Кад су јединице трију дивизија прикупљене на погодним одбрамбеним положајима. Штаб Оперативне групе издао је. 29. августа. заповест да се нападну четнички јуришни и остали корпуси и протерају на север. према Западној Морави. Трстенику и Крушевцу. Противудар је уследио увече на целој линији фронта Оперативне групе дивизија. Стрељачки stroj Четврте српске бригаде прегазио је оплићалу Расину и наишао на празне четничке ровове и заклоне. Они су. изгледа. прозрели шта их очекује и побегли. Слично се догодило на правцима наступања осталих бригада. Четнички команданти правовремено су избегли крилне обухвате и јединице извлачили према десној обали Западне Мораве. Предузето је гоњење да се оне стигну и присиле на предају. Четврта српска је наступала преко Кривога Брода. Стројинаца, Доброљубаца. Боботе и допрла до Ратаја. источно од Александровца. Њено напредовање нису озбиљније ометале четничке јединице које су се ужурбано повлачиле. Бригада је била спремна за садејство са хевокрилним суседом, јединицама Седамнаесте источnobосанске дивизије. а такође са Шестом српском бригадом. на десном крилу. која је наступала преко Штитара и Новака да се приближи Ратају.

Организовани отпор у Ратају пружили су јединицама Прве крајишке бригаде. под командом Стеве Рауша. четници Летеће бригаде

¹⁰² 36. НОР. том I. књ. 11, док. 64.176.179.

Расинског корпуса и знатније снаге 2. косовског четничког корпуса. У најкритичнијем тренутку за Први и Трећи батаљон Прве крајишке. кад су четници јуришали од Пузељка и коте 264, у помоћ су им прискочили Први и Други батаљон Четврте српске бригаде. Први батаљон је ударио у центар, а Други у леви бок непријатеља. Употребљени су минобацачи да неутралишу непријатељска митраљеска гнезда, а потом је уследио заједнички јуриш Крајишника и Јужномораваца. Четници су почели да беже са ватрене линије у намери да се ушанче северније од Ратаја. Предузето је гоњење и четницима није дозвољено да се среде за озбиљнији отпор. У операцијском извештају Четврте српске бригаде је записано, поред осталог, следеће: „Не дозвољавајући да непријатељ на миру лепо поседне следећи положај, уз даље дејство нашег минобацача, наши батаљони су врло живо вршили јуриш за јуришем и узимали чуку по чуку. тако да је до првог мрака непријатељ био протеран са свих положаја, натеран у долину Мораве и даље. све до реке гоњен непрекидно од наших Првог и Другог батаљона...

Наших су два лакше рањени и један контузован. На нашем сектору непријатељ је имао 2 мртва, већи број рањених. Три смо заробили, од којих и једног Италијана. Запленили смо једног коња са самаром и 4 сандука бугарске муниције (око 3.000 метака) и већи број (око 10) дефанзивних талијанских бомби.¹⁰³

Противударом јединица под командом Штаба Оперативне групе дивизија задати су озбиљни ударци четничким јуришним и осталим корпусима. Територија Жупе и Расине опет је ослобођена. Јединице Четврте српске бригаде показале су завидну борбену вештину и оствариле садејство са Првом крајишком у рејону Ратаја када су заједно постигле завидну победу.

Сутрадан. 31. августа. Четврта. Пета и Шеста српска бригада су домаршовале, у поподневним часовима, у локат реке Расине, у рејон Лепенца, да успоставе нове положаје. приступе реорганизацији, кадровским променама и оспособљеније наставе борбе против удружених непријатеља. Четврта српска је распоређена у Лепенцу, Пета српска у Малој Грабовици и Шеста српска бригада у Стројинцима. Таквим распоредом, оне су затвориле правце од Златара и Крушевца.

¹⁰³ Архив ВИИ. кут. 1040. рег. бр. 39--5.

Организационе и кадровске промене у Дивизији и Бригади

У Штабу дивизије и бригадама извршене су првих септембарских дана значајне организационе и кадровске промене. Расформирана је Шеста српска бригада, а у састав Дивизије укључена Друга пролетерска која је стигла у Жиле и Брус. Уместо Ристе Антуновића за политичког комесара постављен је потпуковник Младен Марин, политички комесар Прве крајишке бригаде. Драгослав Ђорђевић Гоша постао је секретар Дивизијског комитета КПЈ. Гоша је раније био заменик политичког комесара Друге пролетерске бригаде. На чело Оперативног одсека Дивизије постављен је поручник Милош Бошковић.

Командант и политички комесар Четврте српске бригаде. Миливоје Перовић и Боривоје Ромић, премештени су на нове дужности и упућени у Главни штаб Србије. Дужност команданта бригаде поверена је мајору Гаји Војводићу, раније обавештајном официру Седамнаесте источнбосанске дивизије. Мајор Неђа Богићевић, дотадашњи политички комесар батаљона у Шестој источнбосанској бригади, прекомандован је на дужност политичког комесара Четврте српске бригаде. Начелник штаба Бригаде остао је Момчило Марковић Зоран. Заменик команданта бригаде постао је Ратомир Андрић Кмет, раније командант Шесте српске бригаде која је расформирана 1. септембра. Формирани су нови штабови батаљона и команде чета у Четвртој српској бригади.

Штаб Првог батаљона сачињавали су Радман Савић, командант. Кузман Николић, политички комесар. Боро Перовић, заменик команданта и Данило Мркић, заменик политичког комесара. Команду Прве чете чинили су Милдн Костић, командир. Драгомир Лазић, политички комесар и Олга Дедовић, заменик политичког комесара. На челу Друге чете били су Владислав Антић, командир. Радован Максимовић, политички комесар. Стојан Митровић, заменик командира и Јован Паовић, заменик политичког комесара. Команда Треће чете имала је следећи састав: Стеван Пушкарчевић, командир, Ранко Машала, политички комесар. Хранислав Живојиновић, заменик командира и Братислав Дојчиновић, заменик политичког комесара. Дужност обавештајног официра батаљона вршио је Драган Голубовић.

У Штабу Другог батаљона били су: Никола Орлић Ћира, командант. Душан Ивановић, политички комесар, заменик команданта Мирко Шипка и заменик политичког комесара Милорад Вуловић. За

обавештајног официра постављен је Блажо Поповић. Команду Прве чете чинили су Милош Шћепановић, командир, Мирослава Милановић, политички комесар, заменик командира Радоје Ђушић, заменик политичког комесара Бранко Беговић. Командни састав Друге чете био је следећи: Милен Милуновић, командир, Стеван Пјешчић, политички комесар, заменик командира Радован Николић и заменик политичког комесара Недељко Милић. У Трећој чети командир је био Милентије Станимировић, политички комесар Бранислав Голубовић, заменик командира Душан Петровић и заменик политичког комесара Милован Вукосављевић.

Штаб Трећег батаљона имао је следећи састав: Драгољуб Јовић Лука, командант, Велиша Бољевић, политички комесар, Радивоје Симић, заменик команданта и Војислав Станојевић, заменик политичког комесара. Првом четом командовали су Светомир Славковић, командир, Богдан Јовановић, политички комесар, Божидар Рајковић, заменик командира и Витомир Станојевић, заменик политичког комесара. Команду Друге чете сачињавали су: командир Сретен Станковић, политички комесар Миливоје Михаиловић, заменик командира Спасоје Стојановић и заменик политичког комесара Братислав Костић. Трећом четом командовали су Душан Караџић, командир, Чедомир Андрић, политички комесар и Славка Ивановић, заменик политичког комесара.

Први батаљон Шесте српске, приликом њеног расформирања 1. септембра 1944, постао је Четврти батаљон Четврте српске бригаде. Штаб батаљона чинили су Миодрог Јовановић Расинац, командант, Радуле Мркић, политички комесар, Ђорђе Вукадиновић, заменик команданта и Радомир Петковић, заменик политичког комесара. У командама чета остали су командири, политички комесари и њихови заменици који су те дужности вршили и раније.

Борци расформираних батаљона Шесте српске бригаде су распоређени у Четврту и Пету српску бригаду, чиме се њихово бројно стање рачунајући и новомобилисане младиће из Жупе и Расине, осетно повећало. Расформиран је Четврти батаљон Четврте српске бригаде, који је настао 20. маја 1944, и борбено дејствовао до 2. септембра исте године. Његови борци и старешине су распоређени у остале батаљоне.

После завршеног не баш малог посла, Четврта српска бригада, која је бројала више од 500 бораца, постројена је на сеоској ливади да ода почаст новом команданту, политичком комесару и њиховим заменицима и да се достојно опрости од дотадашњег команданта Миливоја

Неровића и политичког комесара Боровоја Ромића, који су је водили кроз бројне окршаје у којима је задавала озбиљне ударце удруженим непријатељима. Мајор Миливоје Перовић представио је новог команданта, мајора Гају Војводића. његовог заменика Ратомира Андрића Кмета и политичког комесара Неђу Божићевића. саопштивши да Драгоман Радојичић Стамболија остаје на дужности заменика политичког комесара и Момчило Марковић Зоран на дужности начелника штаба. Новом Штабу бригаде је пожелео да постиже победе. а постројеним борцима и старешинама да успешно извршавају ратне задатке. Командант Војводић. политички комесар Божићевић и заменик команданта Андрић кратко су говорили и обећали да ће Бригаду сложено водити из борбе у борбу до коначне победе над непријатељем.

Штаб бригаде и штабови батаљона имали су заједнички састанак на којем су разматрали предстојеће задатке. Уједно је указано шта се још мора побољшати у реорганизованим јединицама да би оне што беспрекорније борбено дејствовале. Наговештен је дужи борбени пут у западну Србију и према Београду.

Штаб дивизије наредио је. 3. септембра. да се Четврта и Пета српска бригада упуте из рејона Лепенца. узводно долином Расине. у Велике Рибаре. Милентију. Богосавце. Грчак и Тоскиће. западно и југозападно од Александровца.¹⁰⁴ Маршевским планом је предвиђено да бригада прођу кроз Брус који су раније неколико пута освајале. Четврта српска бригада је постројена пре поласка и уследила је смотра. Старешине су упозориле борце да воде рачуна о војничком изгледу и држању током проласка кроз Брус. Један филмски сниматељ. црвеноармејац, овековечио је јединице Четврте српске. Борци су љубопитљиво посматрали сниматеља. а неки га припиткивали кад ће се моћи видети на биоскопском платну.

У смирај дана бригадна маршевска колона. певајући партизанске и борбене песме. прошла је главном улицом Бруса. Бројни мештани клицали су Главном штабу Србије. Двадесет првој српској ударној дивизији. Врховном штабу НОВ и ПОЈ. Црвеној армији и западним савезницима.

Сутрадан. 4. септембра. на новом одредишту. настављено је сређивање јединица и отклањање пропуста који су могли имати нега-

¹⁰⁴ 36. НОР. том I. књ. II. док. 104 и 179.

тивног одраза на њихову борбену и моралну чврстину. Бригадна комора је допуњена са 6 товарних коња за ношење тежих оруђа, муниције и хране. Запрежна кола, због неупотребљивости на планинским теренима, искључена су из коморе. Формирано је ново руководство бригадне болнице, а Душан Ђурић је постављен на дужност референта санитета бригаде. Формиран је бригадни вод за снабдевање, Вод курира. Културно-просветни одсек и културни одбори батаљона. Уведена је обавеза евидентирања бројног стања јединица и материјалних средстава. Постављен је обавештајни официр бригаде, а нешто касније и официр КОС-а. Известан број способнијих бораца предложени су за унапређење у подофицирске чинове. Било је другарских сусрета са борцима Прве крајишке ударне бригаде, размештене у Осредку. Крајишници су даровали Јужноморавцима три цака дувана из захвалности за садејство у Ратају.